Göran Therborn

İktidarın İdeolojisi İdeolojinin İktidarı

Çeviren İrfan Cüre

Sipnar

Göran Therborn: 1941 yılında İsveç'te Uppsala'da doğdu. İskandinavya'nın uluslararası tanınmış en önemli sosyolog ve toplumsal kuramcılarından biridir. İsveç'ten Amerika'ya, Hollanda'dan Doğu Avrupa ülkelerine ve İran'a kadar birçok ülkede sosyoloji, iktisat ve siyasal bilimler alanında dersler verdi. Sayısız araştırması bulunan Göran Therborn'un bazı eserleri şunlardır:
Inequalities of the World (editor and co-author), London Verso (2006);
Between Sex and Power, Family in the World 1900-2000., London, Routledge (2004);
African Families in a Global Context (editor and co-author), Uppsala, Nordic Africa Institute (2004);
Die Gesellschaften Europas 1945-2000, Frankfurt and New York, Campus (2000);
Can the Welfare State Compete? London, Macmillan (l99l);
Ghetto's in Holland? (with P. Broertje), Amsterdam, Van Gennep (1989);
Why Some Peoples Are More Unemployed Than Others, London, Verso (986);
The Ideology of Power and the Power of Ideology, London, Verso (1980);
What Does the Ruling Class Do When It Rules?, London, Verso (1978);
Science, Class and Society, London, Verso (1976).

İrfan Cüre: 1952 yılında Samsun'da doğdu. İktisat okudu. Sosyalist dergilerde yazı ve çevirileri yayınlandı. Gündem, Ülkede Gündem, Özgür Bakış, 2000'de Yeni Gündem ve Özgür Politika gazetelerinde köşe yazarlığı yaptı. İngilizce ve Almanca biliyor. Almanya'da "Sol Parti" üyesi ve "Sol Forum" platformu sözcüsü. Profesyonel çevirmen olarak çalışıyor.

Göran Therborn

İKTİDARIN İDEOLOJİSİ İDEOLOJİNİN İKTİDARI

Çeviri: İrfan Cüre

Dipnot Yayınları 63 Tarih ve Politika Dizisi: 4
ISBN: 978-975-9051-66-2

The Ideology of Power/The power of Ideology / London, Verso (1980);
Göran Therborn
© Dipnot Yayınları

Çeviri: İrfan Cüre
Kapak Tasarımı: Sinan Solmaz

Baskı: 2008 / Ankara

Dizgi ve Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Ltd. Şti
Baskı: Mattek Matbaacılık Bas. Yay. Tan. Tic. San. Ltd. Şti.
GMK Bulvarı No 83/23 Maltepe / Ankara

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No: 82/32 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

GİRİŞ 11

I- İNSANİ ÖZNELERİN İDEOLOJİK OLUŞUMU 27
1. İdeolojinin Genel Diyalektiği 27
2. Öznellik ve Rol: Rol Teorisi Üzerine Kısa Bir Ara Söz 33
3. İdeolojik Evren: İnsani Öznelliğin Boyutları 35
4. Benlik ve Başkalık İdeolojileri 41

II- İDEOLOJİLERİN TARİHSEL MADDECİLİĞİ 43
1. İdeolojik Sistemlerin Yapısı 45
2. İdeolojilerin Doğuşu ve Maddi Değişme 53

III. SINIFLARIN İDEOLOJİK OLUŞUMU 63
1. Sınıfsal Benlik-İdeolojileri 68
2. Sınıfsal Başkalık-İdeolojileri 74
3. Sınıfsal ve Sınıfsal-Olmayan İdeolojiler 80
4. Sınıf İdeolojilerinin İncelikleri ve Değişiklikleri 86

IV. İDEOLOJİLERİN TOPLUMSAL DÜZENİ 89
1. İdeolojinin Toplumsal Süreci 89
2. İdeolojik Söylemin Toplumsal Örgütlenmesi 93

V. İDEOLOJİ VE SİYASAL İKTİDAR.....103
1. İdeolojik Egemenlik Biçimleri 103
2. Meşruiyet Consensus Sınıf Bilinci:
Siyaset Kuramının Arkaik Terim ve Sorunları.....110

VI. TOPLUMSAL DEĞİŞME VE İDEOLOJİNİN İKTİDARI.....125
1. İdeolojik Seferberlik Süreçleri.....125
2. Siyasal Özneler ve İdeolojik Sürüklenme.....134

ÖNSÖZ

Burada sunulan çalışma gerçekten kapsamlı bir veya birkaç bilimsel inceleme gerektiren bir konular dizisi üzerine, sözcüğün çağrıştırdığı geçicilik, alçakgönüllülük ve sınırlılık özelliklerinin tümünü taşıyan bir denemedir. Bir kitap olarak yayımlanmasının nedeni, tasarlanan makaleden çok daha uzun bir metnin ortaya çıkması, öte yandan da ne kadar sınırlı ve özlü olursa olsun bir müdahale gerektiren hali hazırdaki ideoloji incelemeleri ve tartışmalarında ciddi eksiklikler olduğuna inanmayı sürdürmüş olmamdır.

Bana göre sözkonusu alandaki egemen eğilimlerin yetersizliği dört sorun bölgesinde toplanır. Birincisi, "subject"* sözcüğünün karşıt iki anlamıyla ("tarihin özneleri"/ "hükümdarın uyrukları") dolaylı olarak belirtilen ideolojinin *diyalektik* karakterini kanıtlarını ortaya koyarak savunmak ihtiyacı vardır. İdeolojiler, insanları verili bir düzene sadece tabi kılmazlar. Aynı zamanda onları, tedrici veya devrimci değişim eylemleri dahil, bilinçli toplumsal eylemler için hazırlarlar. İdeolojiler yalnızca "toplumsal harç" olarak iş görmezler.

---

* Subject(ing), Sujet(Fr.): Özne ve uyruk anlamlarının ikisini de tek sözcük karşılıyor. Subject ve subjection metin içinde sık kullanılan iki kavram. Tâbi kılmak ve tâbi kılma anlamına geliyor. (Çeviren)

İkincisi, ideolojileri mal-mülk olarak, sahiplenilmiş fikirler olarak değil, *toplumsal süreçler* olarak görmek daha doğru ve verimli görünmektedir. Yani ideolojileri, bizlere yöneltilmiş karmaşık toplumsal "seslenme" veya hitap süreçleri olarak görmek. Bu sürekli süreçler içinde ideolojiler birbirleriyle örtüşür, yarışır ve çatışırlar; birbirlerini boğar veya güçlendirirler. Çağdaş toplumlarda ideolojinin fiili işleyişi, bir tek okurla sessizce iletişim kuran bir metinden ya da sessiz, ehlîleştirilmiş bir topluluğa hitap eden bir öğretmen veya TV kişiliğinden çok, büyük bir kentin herhangi bir caddesindeki işaretler ve sesler kakofonisi örneğiyle daha iyi biçimde canlandırılabilir.

Üçüncüsü, ideolojilerin *maddi belirlenimine* ilişkin Marx'ın ortaya attığı sorunlarla açıkça yüz yüze gelinmesi gerektiğini ve çağdaş Marksistlerin yeğledikleri gibi can sıkıcı bir sessizlikle geçiştirilmemeleri veya Marksologlara özgü bitmez tükenmez tefsirler içinde sorunların basitçe yinelenmemesi, tekrar tekrar yorumlanmaması gerektiğini düşünüyorum. Burada maddi belirleme kuramı ve sınıf ideolojilerinin yeni bir formülasyonuna girişilmektedir.

Sonuncusu, ideolojinin siyasal kuram ve analizde alışılagelmiş ele alınış tarzı bana yetersiz görünmektedir. Bu düşünceyle, devrimci değişimde çok önemli önkoşullar ve etkenler olarak zor/rıza dikotomisi, meşruiyet, consensus ve devrimci sınıf bilinci gibi kavramları burada sunulan ana tezler bağlamında eleştirel incelemeye tabi tutarak tartışıyorum.

Bu eleştirel çabalar, kuşkusuz, kendinden önceki yol açıcı katkılar üzerine inşa edilen bu denemeye özgü değildir. Amacım ve umudum, bu denemenin bazıları farklı, bazıları

paralel, bazıları da birbirine yaklaşan mevcut düşünceler, araştırmalar ve tartışmalara bağlanacağıdır.

Yazar, metnini okuyucunun yargısına sunmadan önce kendisine yardım eden herkese teşekkür etmelidir. Bu durumda olanların sayısı çok, minnet borcum da büyüktür. Perry Anderson, Francis Mulhern, Gunnar Olofsson ve Erik Olin Wright'ın ayrıntılı ve yapıcı birçok eleştirilerinden fazlasıyla yararlandım. Anthony Barnett, Robin Blackburn, Terry Freiberg'den, 1978'de Boston Üniversitesi Yaz Okulu'ndaki ideoloji üzerine verdiğim seminerin üyelerinden ve Nisan 1979'da Brüksel'de Avrupa Siyasal Araştırmalar Konsorsiyumu ile Kanada Siyaset Bilim Derneği'nce düzenlenen "Sanayi Toplumlarında Otorite" konulu olağanüstü teşvik edici seminere katılanlardan çok değerli eleştiriler aldım. Kjel Törnblom kaynakça konusunda çok değerli yardımlarda bulundu. Patrick Camiller İngilizcemi yayımlanabilir hale getirmek zahmetine katlandı. Hepinize çok teşekkürler.

Göran Therborn

Göteborg, Nisan 1980

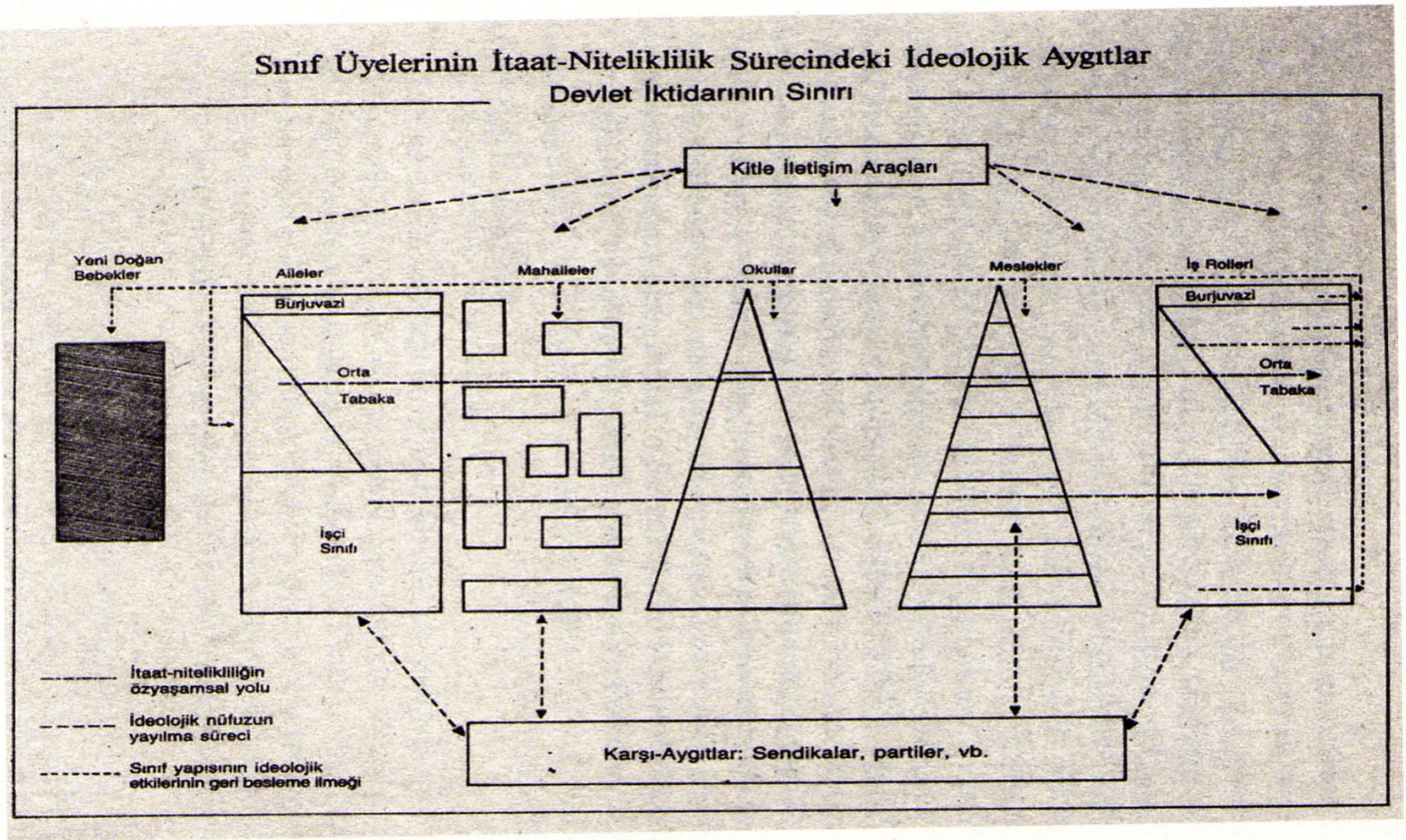
Sınıf Üyelerinin İtaat-Niteliklilik Sürecindeki İdeolojik Aygıtlar
Devlet İktidarının Sınırı
Kitle İletişim Araçları
Yeni Doğan Bebekler
Aileler
Mahalleler
Okullar
Meslekler
İş Rolleri
Burjuvazi
Orta Tabaka
İşçi Sınıfı
Burjuvazi
Orta Tabaka
İşçi Sınıfı
İtaat-nitelikliliğin özyaşamsal yolu
İdeolojik nüfuzun yayılma süreci
Sınıf yapısının ideolojik etkilerinin geri besleme ilmeği
Karşı-Aygıtlar: Sendikalar, partiler, vb.

GİRİŞ

Ayrım Çizgileri ve Ayrılıklar

Bu denemenin asıl ilgi alanı toplumda iktidarın örgütlenmesi, sürdürülmesi ve dönüştürülmesinde ideolojinin işleyişidir. Toplumsal egemenliğin sınıfsal analizi açısından bu, sınıf yönetimi ve sınıf mücadelesinde ideolojinin rolüne ilişkin soruları kapsar. Amacım esas olarak kuramsal niteliktedir: iktidar ilişkileri ve toplumsal değişmede ideolojinin işleyişine ilişkin bazı analitik kavramlar ve açıklayıcı önermeler geliştirmek. Burada sunulan, bir anlamda *What Does the Ruling Class Do When It Rules?*'ın (Yönetici Sınıf Yönettiği Zaman Ne Yapar?) bir devamıdır.[1] O da iktidarın örgütlenmesi, yeniden üretimi ve dönüştürülmesiyle ilgili, ama ana odağı devlet olan bir çalışmaydı.

Bu ilgi alanları ve amaçlar, neredeyse tüketilemez bir konu olan "ideoloji" üzerine düşünmemi bir ölçüde sınırlamaktadır. Ama bu sınırlar içinde de ideoloji alanına olası birçok giriş ve alanı kateden olası bir sürü yol kalmaktadır. Okuyucuya burada tercih edilen yolu değerlendirme fırsatı vermek için, daha baştan bunun temelini göstermek gerekiyor. Her şeyden önce tartışılacak olan şeyin kaba ama motive edilmiş bazı tanımlarına ihtiyaç var ve elinizdeki metnin,

---

[1] *What Does the Ruling Class Do When It Rules?* London, 1978.

soruları ve sorunlarına göre yazıldığı teori ve araştırma konjonktürüyle ilişkisinin açıkça kurulması gerekiyor.

Burada "ideoloji" çok geniş bir anlamda kullanılacaktır. Ne mutlaka herhangi belli bir içeriği (yanlışlık, yanlış kavrama, gerçek niteliğe karşıt olarak hayali) ima edecek, ne de herhangi bir ölçüde işlenmişlik ve tutarlılık varsayacaktır. Aksine ideoloji ile insanların yaşamlarını kendileri için değişen ölçülerde anlam taşıyan bir dünyada bilinçli aktörler olarak yaşamalarını sağlayan yönleri kastedilecektir. İdeoloji, bu bilinçlilik ve anlamlılığın iş görmesine aracı olan ortamdır. Yeni doğan her insani varlığın bilinci geniş ölçüde bilinçsiz psikodinamik süreçlerden geçerek oluşur; simgesel bir dil şifreleri düzeni içinde ve onun aracılığıyla çalışır. Ama ideoloji bunlardan her hangi birine indirgenemez.

Nitekim burada kullanılan ideoloji kavramı hem alışılmış kavram ve "deneyim"leri hem de incelikle işlenmiş entelektüel öğretileri; hem toplumsal aktörlerin "bilinci"ni hem de belli bir toplumun kurumlaşmış düşünce sistemleri ve söylemlerini kasıtlı olarak içermektedir. Ama bunları ideoloji olarak incelemekle, onlara belli bir açıdan bakmış, yani kendi içlerinde birtakım düşünce bütünlükleri ya da söylem yapıları olarak değil de, bilinçli aktörlerin, öznelerin belli bir dünyada-olmaklık hâlinin (beeing-in-the-world) tezahürü olarak ele almış oluyoruz. Bir başka deyişle, bir metni veya ifadeyi ideoloji olarak kavramak, onun insani öznelliğin oluşumu ve dönüşümünde nasıl bir rol oynadığı üzerine odaklaşmaktır.

Bu bakış açısına göre ideolojiyi bir yanda bilim, sanat, felsefe ve hukuku öbür yanda bırakan bir ayrım çizgisi çekilebilir. Bu ayrım esas olarak analizin farklı boyutlarına ve

ancak ikincil olarak asıl içeriğe ilişkindir. Bütün ideolojik biçimler bilim, sanat, felsefe veya hukuk olmadıkları gibi, bunların gördüğü işleri de göremezler. Ama bilim de, sanat da, felsefe de, hukuk da ideolojik biçimleştirmelerden doğar ve ideoloji olarak işlev görebilirler. Bütün insan faaliyetleri gibi bilimsel, felsefi ve hukuksal pratikler de her zaman ideoloji ağıyla kuşatılıdır. Ama bunların tarihsel bir işbölümü içinde özgül, kurumlaşmış pratikler olarak ortaya çıkışı, gündelik alışılmış deneyim ve inançlardan ayrı, özel etkiler üretmeye ayarlanmış özgül söylemlerin üretimi aracılığıyla, kendilerini kuşatan ideolojilerden bir "kopuşu" da gerektirir.

Bilim söz konusu olduğunda bu kopuş, belirleme kalıplarının keşfi-üretimi ve bu kalıpların işleyişinin sistemli olarak araştırılması demek oldu.[2] Bununla birlikte bilim denilen belirli bir söylemin kurulması, bilimsel pratiğin ne uygulayıcılarının öznelliğinden muaf kaldığı veya kalacağı ne de toplumun üyelerini etkilemeyeceği, ideoloji olarak görev yapamayacağı anlamına gelir. Örneğin: Adam Smith, Marx ve Darwin'in yapıtları bilimsel yapıtlardır; bu nitelikleriyle incelenebilir, değerlendirilebilir, saldırılabilir veya savunulabilirler. Ama bunlar "ekonomik liberalizm", "bilimsel sosyalizm" ve "Toplumsal Darwincilik" gibi ideolojiler olarak da iş görmüşlerdir. Bu anlamda yaygınlıklarına, etkililik ve ima ettikleri sonuçlara göre de incelenebilir, değerlendirilebilir, geliştirilebilir veya karşı durulabilirler.

Bu deneme Marksologlara özgü bir yorumlama çabası değildir. Ama kendimi tarihsel maddeciliğin ana ilkelerine bağlı saydığım için Marx'ın ideoloji kavramıyla kendiminki

---

[2] *Science, Class and Society*. London, 1976, kitabıma bkz. s. 66 vd.

arasındaki ilişkiyi kısaca aydınlatmak gerekiyor. Marx'ta en azından iki ayrı ideoloji veya ideolojik kavramı görebiliriz. Bunlardan biri esas olarak burada benimsenenin aynısıdır. Burada ideoloji, insanların kendi tarihlerini bilinçli aktörler olarak yapmalarına aracı olan ortam olarak görülmektedir. Bu anlamda bu ideoloji kavramı "içerisinde insanların [üretim ilişkileri ve güçleri arasındaki] bu çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri biçimler"e ilişkindir. Bu bakış açısının iki temel kaygısı vardır. Birincisi verili ideolojilerin nasıl açıklanması gerektiğini soruşturur ve maddi belirleme sorunlarına ilişkindir. Diğeriyse, farklı sınıf ideolojileri arasındaki mücadele ve bunların sınıfsal olmayan ideolojilerle ilişkileriyle ilgilidir. Marx ve Engels ilkini kısa kuramsal önermelerinde, ikincisini de her şeyden önce işçi hareketine siyasal öğüt verdikleri mektuplarında ele almışlardır.[3] Benim burada izlediğim yol ve kaygılar da bunlardır.

Ama bu ideoloji anlayışı Marx ve Engels'in yapıtlarında bir başka anlayışla birleşmiştir ve onun egemenliği altındadır. Bu anlayışta "ideoloji" insan bilinci ve insan eyleminin güdülerine ilişkin yanlış, idealist bir yaklaşım ve anlayışa ilişkindir. "İdeoloji, sözde düşünürün evet, bilinçli olarak, ama yanlış bir bilinçle gerçekleştirdiği bir süreçtir. Onu ha-

---

[3] Yol gösterici kuramsal bir önerme Marx'ın *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı'daki* Önsözüdür. Bir diğeri aşağıda 5 nolu dipnotta *Onsekiz Brumaire'* den aktarılan pasajdır. Marx ve Engels'in bir proletarya partisi ve bir proletarya partisinin ideolojik mücadelesi üzerine mektuplarından, örneğin, Bebel, Liebknecht ve başkalarına Eylül 1879 tarihli sirküler mektuba bkz. Marx-Engels, *Selected Correspondence*. Moscow, 1965, s. 321-7, özellikle s. 326-7.

rekete geçiren gerçek güçler kendisi için meçhuldür; öyle olmasaydı zaten ideolojik bir süreç olmazdı. (...) O sadece düşünce gereçleriyle çalışır; incelemeksizin bu gereçleri düşünce ürünü olarak kabul eder ve daha uzaklarda düşünceden bağımsız bir kökeni olup olmadığını araştırmaz".[4] Burada karşıtlık burjuva ve proletarya ideolojisi arasında değil, bizzat bilimle ideoloji, doğru bilinçle yanlış bilinç arasındadır.

Marksist gelenekte egemen hale gelen bu ikinci ideoloji kavramıdır ve Althusser'de hâlâ yankılanmaktadır. Savunulamaz bulduğum bir insani güdülenme (motivation) görüşüne bağlı olduğundan, bu görüşle burada ilgimi kesmiş bulunuyorum. Bu güdülenme görüşü Marx ve Engels'in yapıtlarında iki ideoloji kavramını bir arada tutmaktadır. Esasında Marx ve Engels bilinç biçimlerinin oluşturduğu "üst yapı"ya bir gölge-olay olarak bakmak eğilimindeydiler. İnsan davranışı "çıkarla, sınıf çıkarıyla belirleniyordu. Bilinç biçimleri ya "doğru" bilinç olarak bu "çıkarlar"la çakışıyor ya da yanılsama olduklarından çakışmıyorlardı. Ve yanılsamalar olarak en azından uzun vadede etkisizdiler. Bu seçeneğin örneklenmesi Marx'ın hem burjuva ideolojisini[5] hem

---

[4] Engels'ten Mehring'e. 14 Temmuz 1893, *Selected Correspondence*, s.459.

[5] Carol Johnson'ın "The Problem of Reformism and Marx's Theory of Fetishism" başlıklı makalesiyle karşılaştırınız. *New Left Review*, 119 (January-February, 1980). Marx *Onsekiz Brumaire*'de ideolojiye ilişkin önemli bir genel kuramsal önerme yapmış ve bunu burjuvazinin rakip monarşist hiziplerine uygulamıştır:
"Farklı mülkiyet biçimleri, toplumsal varlık koşulları üzerinde farklı ve özel olarak biçimlenmiş duygular, yanılgılar, düşünce tarzları ve yaşam görüşlerinden oluşan tüm bir üst yapı yükse-

de proletarya ideolojisini ele alışında -ikincisinde, işçi sınıfının kendi sınıf çıkarlarının doğru bilincini, kapitalist üretim ilişkilerinin çarpıtıcı görünümlerine karşın; "şeyleşme"ye, "meta fetişizmi"ne ve sömürünün "ücretli biçimi"ne karşın geliştireceğine tam bir inançla- görülebilir.

Bu çıkarla güdülenme kavramı, normatif iyi ve kötü kavramları ile olanaklı ve olanaksız kavramlarının varoluşun gerçekliği içinde verili olduklarını ve sadece gerçekliğin doğru bilgisi aracılığıyla bu kavramlara ulaşabileceğini var-

---

lir. Tüm bir sınıf bunları maddi temelleri ve onlara karşılık gelen toplumsal ilişkileri temelinde yaratır ve biçimlendirir. Bu duyguları, vb. gelenek ve yetişme tarzı aracılığıyla edinen birey, bunların kendi eyleminin gerçek belirleyicileri ve hareket noktasını oluşturduklarını sanabilir. Orleancı ve Meşruiyetçi fraksiyonların her biri, gerek kendilerini, gerekse muhaliflerini iki hanedana bağlılıkları ile birbirlerinden ayrıldıklarına inandırmaya çalıştı; sonradan olaylar, bu iki hanedanın birleşmesini engelleyen şeyin daha çok çıkarları arasındaki ayrılık olduğunu kanıtladı. Özel yaşamda bir adamın kendisi hakkında düşündükleri ve söyledikleri ile gerçekte ne olduğu ve ne yaptığı arasında bir ayrım yapılır. Tarihsel mücadelelerde de partilerin sözleri ve emelleri ile gerçek örgütlenmeleri ve gerçek çıkarları arasında, kendileri hakkında düşündükleriyle gerçekte ne oldukları arasında daha da keskin bir ayrım yapılmalıdır. Orleancılar ve Meşruiyetçiler Cumhuriyette birbirlerini yan yana, eşit istemler ileri sürerken buldular. Her bir yan diğerinin aleyhine *kendi* hanedanının *restorasyonunu* sağlamak istiyordu. Bunun, burjuvazinin bölündüğü *iki büyük çıkarın* —toprak mülkiyeti ve sermaye— her birinin kendi üstünlüğünü ve diğer çıkarın altta kalmasını restore etmeye çalışmasından başka bir anlamı yoktu" Kari Marx, *Surveys From Exile*, London, 1977.
Marx'ın buradaki temel vargısına, kuşkusuz, rakip hanedanların farklı sınıf fraksiyonlarıyla tarihsel bağlantısını göstererek, epistemolojik "çıkarlar" ve "yanılgılar" sorunsalı olmaksızın da varılabilir

sayar.[6] Bunlar bana göre gerekçesiz ve savunulamaz varsayımlardır. Marksizm'de açıkça ve kesinlikle tümden reddedilmesi gereken faydacı bir kalıntıyı temsil ederler.

Burada benimsenen geniş ideoloji tanımı, ideolojiyi yanılsama ve yanlış biliş biçimleriyle sınırlamamasıyla alışılmış Marksist tanımdan ayrılmaktadır. Aynı zamanda alışılmış liberal kavramdan da, veri kabul ettiklerini reddetmemiz gerektiğini düşündüğüm için, ayrılmaktadır. Alışılmış liberal kavrama göre, az çok tutarlı öğretiler içinde yer almayan bilinç ve anlam biçimleri, iktidarın örgütlenmesinde ve iktidar mücadelelerinde ya önemsizdir ya da (kötü ünlü "ideolojinin sonu" tezindeki gibi) doğruluğu zaten aşikâr, pragmatik bir "sağduyu" oluştururlar.

Son olarak belirtmek gerekir ki, bu ideoloji tanımı bütün genişliğine karşın ideolojiyi söz gelimi, siyasal yapı veya süreçlerden, ekonomik ilişkiler veya üretici güçlerden ayırt edilebilir kılan özgül bir analitik boyutu gözardı etmemektedir. Bu yönüyle de işçi sınıfı kültürü üzerine İngiliz yazınının[7] çoğuna yayılmış hemen her şeyi kapsayan "kültür" kavramından ve François Châtelet'nin linguistik yapıların "uzun süre"si ile olayların "kısa süre"si arasında kalan "akrabalık yapıları, hayatta kalma (ve gelişme) teknikleri", "iktidar örgütlenmesi" gibi neredeyse her şeyi içeren aynı ölçüde kap-

---

[6] *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünde Marx "insanlığın her zaman ancak çözümleyebileceği görevleri önüne koyduğunu; çünkü soruna daha yakından bakıldığında, her zaman görevin, ancak çözümü için maddi koşulların zaten var olduğu ya da en azından oluşum sürecinde olduğu zaman ortaya çıktığının görüleceğini" yazar.

[7] Bkz. çok ilginç bir inceleme, J. CIarke, C. Critcher, R. Johnson (der.) *Working Class Culture*, London, 1979.

samlı ideoloji tanımından[8] farklıdır. Bu her şeyi kucaklayan tanımlar, ya aslında çok daha dar bir tanım kullanıldığı gerçeğini gizlemek, ya da, cidden kucaklıyorlarsa, her şeyi aynı kaba doldurup boğmak eğilimindedirler.

İdeoloji konusunu inceleyen hiç kimsenin kültür üzerine büyük yapıtını görmezden gelemeyeceği Raymond Williams, "temel" ve "üst yapı"nın "birbirinden ayrılabilir somut oluşumlar" (entities) olduğu düşüncesini haklı olarak eleştirmiştir.[9] Bununla birlikte, daha az açıkladığı ve daha az vurguladığı şu nokta da aynı derecede önemlidir: "Birbirinden ayrılamaz gerçek süreçler" gerçek işleyişlerinde analitik olarak ayırt edilebilir çeşitli boyutlara sahiptir. Ve süreçleri yeterince kavramak için bu kesin analitik ayrımlar mutlaka gerekir. "Kültür"ün önemli bir söylem figürü olarak iş görmesi -ki bunun incelenmesi bile (Williams'ın *Culture and Society* (Kültür ve Toplum) adlı yapıtındaki gibi) kendi içinde büyüleyicidir- olgusundan ayrı olarak, kültür kavramı geniş bir ideoloji tanımının yanı sıra yararlı olabilir. Örneğin belli bir grup ya da sınıfın gündelik faaliyetleri ve ideolojilerin tamamının oluşturduğu bütünlükten kısaca söz etmek için ya da bilim ve sanatı ve belki diğer bazı pratikleri de anlam üretmeleri açısından içerecek daha da genel bir ideoloji kavramı olarak kullanılabilir.

---

[8] F.Châtelet, ed. *Histoire des idéologies*, 3 cilt, Paris, 1978; I. cilt s. 10-11. Gerçekte bu hacimli yapıt oldukça geleneksel, yarı-ansiklopedik bir fikirler tarihidir.

[9] Alıntı Williams'tan. *Marxism and Literature*, Oxford, 1977. s.81-82. Karşılaştırınız: Anthony Barnett, "Raymond Williams and Marxism: A Rejoinder to Terry Eagleton". *New Left Review*, 99 (1976).

Ancak ideoloji kavramı, Richard Johnson'ın geçenlerde iddia ettiğinin aksine, bir kültür kavramına bağlı değildir. Ona göre, "ideolojiler hiçbir zaman 'çıplak' bir özneye hitap etmezler 'seslenmezler' " *(interpellate).* Ayrıca "ideolojiler her zaman bir zemin üzerinde etkide bulunur: bu zemin *kültür*dür". Ama Johnson'a ait iki "kültür" tanımından birini kültür sözcüğünün yerine koyarsak, bu kavramın nasıl gereksiz bir tekrara düştüğü açıkça görülecektir: "İdeolojiler her zaman bir zemin üzerinde etkide bulunur"; bu zemin "törel öncelikler veya yaşam ilkeleri olarak gerçekten benimsenen ideolojiler bütünü"dür.[10] Althusser de on yıl önce benzer bir şey söylemişti; "İdeoloji bireylere her zaman ve zaten özne olarak seslenmiştir".[11]

Burada *sınıflar* belirli üretim ilişkilerinin "taşıyıcıları" ya da "aktörleri" olarak, tamamen ekonomik ilişkilere göre tanımlanmaktadır. Bu, klasik Marksist geleneğe uygun, ama sınıfların ekonomik olduğu kadar siyasal ve ideolojik "düzey"de de tanımlanması gerektiğinde ısrar eden Nicos Poulantzas'ın kullanımından farklıdır. Sınıfları ideolojik iliş-

---

[10] R.Johnson, "Three Problematics: Elements of a Theory of Working-Class Culture" *Working-Class Culture* içinde, s.234. (vurgular belirtilmedi.) Hem sekteryen olmayan hem de suya sabuna dokunmadan sektleri birleştirmeye çalışmayan çok değerli bir katkıda Johnson, klasik Marksizmi, Hoggart-Thompson-Williams'ın işçi sınıfı üzerine görüşlerini ve Althusserci "yapısalcılığı" tartışır

[11] L. AIthusser, "Ideology and Ideological State Apparatuses", *Lenin and Philosophy*, London, NLB, *1971* içinde, s.164. Johnson, Althusserci ideolojinin toplumsal işleyişi kuramı ile Lacan'ın psikanaliz yorumundan esinlenen ve bir ölçüde tamamen meşru olan insanî öznelliği oluşturmanın psikodinamik süreçlerine ilişkin bir araştırmayı karıştırmış olabilir.

kilerle *tanımlamak* ise, maddeci bir ideoloji kuramının yanıtlamaya çalışmak zorunda olduğu en tartışmalı sorulardan birini dışlar: Ekonomik aktörlerin ideolojileri ile sınıfları birbirine nasıl bağlanır?

Bu bağlamda "iktidar" sözcüğü, esas olarak alışılmış anlamda siyasal iktidara, merkezi bir biçimde devlette yoğunlaşmış toplumsal iktidar ilişkilerine işaret edecektir. Bu her şeyden önce, kendi adıma, analitik kaygıyla yapılmış bir seçimdir. Ama şimdilerde Foucault'un iktidarın "mikro-Politikası"nın moda haline geldiği göz önüne alınırsa, bütün toplumsal iktidar ilişkilerinde devletin can alıcı öneminin sanırım altı çizilmelidir.[12]

Bu deneme belirli bir kuramsal konjonktürde, Althusser ve "*İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*" denemesince açılan ideoloji üzerine bir Marksist söylem konjonktüründe yer almaktadır. Althusser'in denemesi en yaygın etkisini oldukça belirsiz "ideolojik devlet aygıtları" kavramını kullanışlı bir kurumsal etiket olarak moda haline getirmekte gösterebilmiş olmakla birlikte, onun gerçek ve iki yönlü önemi başka yerde yatar. Birincisi, Althusser ideolojinin işleyişini açık ve kesin olarak insani öznelliğin oluşumuyla ilgili olarak kavramlaştırdı; böylelikle Marksist toplumsal kuramı psikodinamik ve psikanalizle birleştirdi. İkincisi, ideolojiyi maddi toplumsal matrislerin içine işlemiş toplumsal bir hitap ya da "seslenme" süreci olarak ele almakla, ideolojiyi bir

---

[12] Bkz. *State, Power, Socialism*, NLB. 1978 kitabında Nicos Poulantzas'ın Foucault eleştirisi. Bu yapıt kendi biçemi ve düşünsel uğraşları açısından Foucault'nun yazılarından da açıkça esinlenmiştir.

fikir ve düşünceler toplamı olarak gören gelenekle ilgisini kesmiş oldu.

Elinizdeki denemenin başlangıç noktasını bu katkılar oluşturmaktadır. Bu deneme Althusser'in kuramını yeni alanlara uygulamak yerine, bu katkılardan *hareketle* yola çıkıyorsa, bunun nedeni, bazı önemli konularda bunların hâlâ gelişkin bir ideoloji kuramının kurtulmuş olması gereken sınırlar içinde hapsolmalarıdır. Althusser'in ideoloji üzerine yapıtı, birçok sorunun ortaya atıldığı veya örtülü olarak gündeme getirildiği canlı bir tartışmaya yol açtı. Aşağıda ortaya konan kavram ve önermeler bu tartışmaya benim kendi katkılarımdır. Ama şimdiye kadar olan tartışmanın veya ideoloji üzerine yeni yapıtların ayrıntılı yorumlarına burada yer vermeyeceğim.[13]

---

[13] Daha önemli katkılar arasında, alfabetik sıraya göre: A. Badiou, P.Balmes, *De l'idéologie*, (Paris, 1976); Center for Contemporary Cultural Studies, *On Ideology*, London, 1978; R.Coward, J.Ellis, *Language and Materialism*, London, 1977; E. de Ipola; "Critica a la teoria de Althusser sobre la ideologia", *Cuadernos de CISCO* No.4, tarihsiz; P.Hirst, *On Law and Ideology*, London, 1979; R.Johnson, agy; G.Labica, "De l'Egalite. Prépositions pour une enquête sur les ideologies dans le mode du production capitaliste", *Dialectiques* No. *1-2*, 6 (1974); E.Laclau, *Politics and Ideology*, London NLB. 1977 (İdeoloji ve Politika, Belge Yayınları); C.Mouffe, "State ideology and power", (1979'da ECPR/CPSA tarafından Brüksel'de düzenlenen seminere sunulan bildiri); M.Pecheux, *Les vérités de la palice*, Paris, 1975; J. Ranciere. *La leçon d'Althusser*, Paris, 1974 sayılabilir. Aynı zamanda ideoloji üzerine diğer genel çalışmaların sayısında, özellikle Fransa'da ani bir artış olmuştur. Bkz. P. Ansert, *Les idéologies politiques*, Paris, 1974; aynı yazarın, *Idéologies, conflits, pouvoir*, Paris, 1977; J. Baudrillard, *Pour une critique de l'économie politique du signe*, Paris, 1972;

Bana göre Althusser'in ideoloji kavramında iki temel kusur var. Birincisi, neye ideolojik seslenme diyeceğimiz, yani ideolojilerin hitap ettikleri ve oluşturdukları öznelere ne anlattıkları sorunu var. Althusser'in görüşüne göre ideoloji bireylerin üretim ilişkileri ve onlardan türeyen ilişkilerle olan "gerçek ilişkilerinin hayali çarpıtmasını" temsil eder. Bu tanım, ikisini de savunulamaz bulduğum iki tezle bağlantılıdır:

1) Sadece bilimsel bilgi "doğru" veya "gerçek" bilgidir. Diğer bütün (örneğin günlük yaşantıdaki) bilme biçimleri çarpıtmalar veya yanlış bilgi biçimleridir.

2) İnsanlar özne olarak yalnızca bildikleri şeylerce, doğru veya çarpık bilgiyle (önemli ölçüde) güdülenirler. Bu tezlerden birincisini kendi ideoloji tanımımda reddetmiştim. Ama onu reddetmek, içerisinde verili bir ideolojinin egemenliğinin yeniden üretildiği yeni bir maddi kalıp kavramını - bilimsel olmayan deneyim ve öğrenmenin (yeniden) üretimine yer veren bir kavramı- gerektirecektir. İkinci tezi reddetmek ise, güdülenmiş öznelerin oluşturulmasında farklı

F.Dumont, *Les idéologies*, Paris, 1974; A.Gouldner. *The dialectic of Ideology and Technology*. New York, 1978; *J. Larrain, The Concept of Ideology*, London. 1979. E. Maffesoli. *Logique de la domination*, Paris. 1976; J.C. Merquior, *The Veil and the Mask*, London, 1979; C. Summer. *Reading Ideologies*, London 1979; D. Vidal, Es*sai sur* l'idéologie, Paris, 1971

Bu literatür burada girişilemeyecek kadar geniş bir değerlendirmeye layıktır. Kendimi yalnızca iki gözlemle sınırlayacağım. Bugüne Kadarki çeşitli ideoloji incelemelerinin genel bir özetini isteyen okuyucu, Larrain'in yapıtında çok iyi bir girişim bulacaktır. Kişisel olarak en orijinal ve ilginç bulduğum Gouldner'in yapıtıdır. Ama bu yapıt ideolojilerin linguistik boyutunu paranteze almasıyla Gouldner'inkinden ayrılır. Gouldner ideolojileri "toplumsal yeniden kuruluşa ilişkin kamu projelerini meşru göstermeye ve seferber etmeye yarayan simge sistemleri" olarak görür (s.54-55). Bana göre bu çok dar bir tanımdır.

bir ideolojik seslenme biçimleri kavramının geliştirilmesini gerektirir.

İkincisi, Althusser tarafından açıkça sorulmamış ve daha da önemlisi yanıtlanmamış olan sınıfın ideolojiyle ilişkisi sorunu var. Althusser "ideolojik devlet aygıtları"nın hem sınıf mücadelesinin bir alanı hem de bu mücadelenin bir ödülü olduğunu ve yönetici sınıf ideolojisinin bu aygıtlardaki sınıf mücadelesi aracılığıyla gerçekleştirildiğini öne sürmüştü. Bu aynı anda hem çok az, hem de çok fazla şey söylemektir. İdeolojilerin maddi, sınıfsal belirlenimi üzerinde merkezleşen klasik Marksist sorunsalı ne savunduğu, ne de aştığı için çok azdır. Çok fazladır, çünkü sınıf ideolojisi (Althusser esas olarak yönetici sınıfın ideolojisine gönderme yapar) ve yönetici sınıfın ideolojik egemenliği kavramlarını saydam saymaktadır.

Althusser'in tezinde mantıksal gereklilikle değil, ama büyük olasılıkla yapıtının esas sorunsalı -belli bir üretim tarzının yeniden üretimi mekanizmaları- tarafından belirlenmiş görünen bir boşluk var. Althusser bir yandan yeniden üretilmesi gereken sömürü ilişkilerinden ve mekanizmaları aracılığıyla yeniden üretimin gerçekleştiği sınıf mücadelesinden söz ederken, öte yandan bireyleri, onların öznelliklerinin ve verili bir toplumsal düzene boyun eğmelerinin oluşumunu tartışır. Ama sınıfların, sömürüye karşı direnen ya da sömürüye aktif olarak katılan, mücadelenin içindeki güçler olarak nasıl oluştukları sorusunu göz ardı eder.

Çağdaş Marksistler, özellikle Althusserci gelenek içindekiler, sınıflara toplumsal katmanlar olarak bakan yaklaşımla aralarına bir çizgi çekerken, asıl olarak "sınıflar sadece bir sınıf mücadelesi ilişkisi içinde var olurlar" düşüncesini önemle vurgulamışlardır. Ama bu sadece bir tanımdır ve şu

soruyu yanıtlamaz: Sınıflar, mücadele içindeki insani güçler olarak nasıl kurulmaktadır? Birçok yazar[14] için hiç de açık olmayan şu nokta iyice belirtilmelidir: "Mücadele" üretim ilişkileri kavramından ya da artık-emeği üretenlerin ve onu sahiplenenlerin işgal ettiği mevkiler şeklindeki bir sınıf tanımından mantıksal olarak çıkarsanamaz. "Sömürü", sömürüye karşı *direnişi*, sömürülenlerin direnişine karşı sömürücülerin direnişini ya da bizzat sömürü üzerine bir mücadeleyi kendiliğinden ima etmez. Sözcüğün pejoratif çağrışımlarına karşın tarihsel maddecilikte "sömürü" kavramı sadece artık-emeğe el konulması, bir başka deyişle, ekonomik aktörlerin bir kesiminin kendilerinin yeniden üretimi için gerekli olandan daha fazla çalışması ve bunların artık-emeğinin ürünlerine başkalarınca el konulması anlamına gelir. Birçok Marksist, mücadele eden sınıf öznelerinin ideolojik olarak kurulması sorunuyla uğraşmak yerine, kaba faydacı "çıkar" kavramına yaslanmayı yeğlemiştir. Buna göre sömürüye karşı direnmek sömürülenlerin, sömürüyü savunmak ise sömürücülerin "çıkarı"nadır. Ama "çıkarlar" kendi başlarına hiçbir şey *açıklamazlar*. "Çıkar", baştan kararlaştırılmış bir oyunda, yani kazanç ve kaybın zaten belli olduğu bir durumda en mantıklı hareket yolunu belirten normatif bir kavramdır. Ama açıklanması gereken sorun, farklı sınıfların üyelerinin sonuçta dünyayı ve kendi durumlarını ve bunun

---

[14] Yeni bir örnek Laclau'dur. Şöyle yazar; "Artık-değer kapitalistler ve işçiler arasındaki ilişki ile onlar arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı *eşzamanlı* olarak kurar veya daha doğrusu, bu ilişkiyi bir uzlaşmaz karşıtlık ilişkisi olarak kurar." *(Politics and Ideology*, s. 104. Vurgu orijinalinde.) (Türkçe basımında söz konusu vurgunun olduğu sözcük yer almamış. Bkz. Belge Yayınları, s.112)

içindeki olanakları nasıl tanımladıklarıdır. İdeoloji ve sınıf sorunlarıyla sistematik olarak uğraşmaya girişmek, sınıf ideolojisi ve öznelliği ile insani öznelliğin sınıf üyeliğininki dışında diğer olası biçimleri arasındaki ilişkinin aydınlatılmasını da gerektirir.

Althusser'e yönelik bu eleştirilerin özü şudur: Bir ideoloji teorisinin daha da geliştirilmesi, araştırma konusunu sömürü ve iktidarın yeniden üretiminde ideolojinin rolüyle sınırlamayıp, ideolojinin doğuşu, yeniden üretimi ve dönüşümünü kapsayacak şekilde genişletmeyi ya da değiştirmeyi gerektirir. Bu da Althusser'in 1960'lardaki sorunsalının kısıtlamalarından -en ünlüsü bilimle ideoloji arasındaki keskin sınırdır- bir kopuş gerektirir. Ancak bu temelde Althusser tarafından sorulan sorulara dönmek ve daha doyurucu yanıtlar getirmek olanaklıdır.

Son olarak, Althusser'e olan tüm saygımız bir yana, ideoloji ve iktidar üzerine bir tartışma, Althusser'in yaptığı gibi sömürücü üretim ilişkilerinin yeniden üretimini ve bunun ortaya çıkardığı sorunları incelemekle sınırlandırılamaz. Aynı şekilde Gramsci'nin tarihsel toplumsal formasyonlar ve hegemonya sorunsalı da bu tartışmayla son derece ilgilidir.[15] Ayrıca Lukacs'ın toplumsal değişmenin anahtarı olarak devrimci sınıf bilinci sorunsalı da var. Dahası, konuyla ilgili olarak, örneğin Foucault'nun toplumda "söylemin düzeni" üze-

---

[15] Althusser ve Gramsci'nin sorunsalları arasındaki farklılıklar Gramscigil bir bakış açısından Mouffe tarafından inandırıcı bir şekilde gösterilmiştir. Mouffe. "*State, Ideology and Power*".

rine tezleri[16], Weberci "meşruiyet" sorunsalı gibi son zamanlarda özellikle ABD ve Almanya'da Marksist veya Marksizan söyleme sirayet eden Marksist-olmayan önemli yaklaşımlar var. Ve tabii "consensus" sorunu. Maddeci bir ideoloji kuramının çerçevesini çizdikten sonra bu yaklaşımlarla da ilgileneceğim.

[16] M. Foucault, *L'Ordre du discours*, Paris, 1971 *(Söylemin Düzeni*, Hil Yayınları*)*, *La Volonte du Savoir*, Paris. 1976, *Discipline and Punish*. New York. 1977.

I- İNSANİ ÖZNELERİN İDEOLOJİK OLUŞUMU

1. İdeolojinin Genel Diyalektiği

İnsan yaşamında ideolojinin temelde, insanların planlanmış, anlamlı bir dünyada eylemleri başlatıcı bilinçli, düşünen aktif bireyler olarak hayatlarını nasıl yaşayacaklarının ortaya çıkarılmasına ve düzenlenmesine ilişkin bir görevi vardır. İdeoloji insanlara özneler olarak hitap eden ya da Althusser'in deyişiyle, seslenen söylem olarak iş görür.

İnsani öznelerin ve öznellik biçimlerinin oluşumunda ideolojinin nasıl bir rol oynadığını incelemeye başlamadan önce, bu süreçlerin kişilik oluşumu süreçleriyle ilişkisi üzerine açıklayıcı bir not gerekli olacaktır. Bir kişinin öznelliği - kişinin (erkek/kadın) belirli bir ortamda belirli bir özne olarak davranması- onun kişilik veya karakter yapısından ayırt edilmelidir. Kişilik ve öznelliğin her birinin kendi özgüllüğü vardır. Hem birbirlerinden özerktirler, hem de birbirlerini etkilerler.

"Kişilik" veya "karakter yapısı" burada psikanaliz ve rakip psikoloji kuramlarınca incelenen psikodinamik süreçlerin sonuçlarını belirten geniş ve gevşek bir terim olarak kullanılmaktadır. Bu süreçler bir materyal -henüz özneleşmemiş bebeklerin libidinal enerjileri ve arzuları- üzerinde ve sosyal bilimler ve tarihyazımının uzmanlık alanı dışında kalan, bü-

yük ölçüde bilinçsiz mekanizmalar aracılığıyla iş görürler. Kişilik oluşumu, insanların ilk kez özne oluşlarıyla az çok aynı zamana tekabül eder ve ideolojik seslenişler bu oluşumun önemli bir parçasını oluşturur. Ama kişiliğin, ruhsal gelişmenin çok önemli evreleri ile ilgili ve bu evrelerin nasıl geçildiğine bağlı olarak kalıcı etkilere sahip, kendine özgü bir geçiciliği vardır.

Kişi kişiliğini bir özne olarak, farklı öznellik biçimleri içinde, ama kişiliğini bitirip tüketmeyen bir şekilde canlandırır, yaşar. Bazı koşullarda kişilik ve öznellik, birbirleriyle gerileme veya çatışmaya bile girebilirler. İnsan öznelliğinin biçimleri ruhsal ile toplumsalın kesişme çizgilerince oluşturulur. Bu öznellik biçimleri kişinin dışsal, daha bilinçli ve toplumsal bakımdan daha değişken yanları olarak görülebilir.

Althusser tüm ideolojinin temel işlevini dörtlü bir sistem olarak ortaya koymuştur: "1- 'Bireylere' özne olarak seslenilmesi; 2- Özne'ye tabi olmaları; 3- Özne ile öznelerin birbirini karşılıklı tanıması; öznelerin birbirlerini tanıması ve nihayet öznenin kendini tanıması; 4-Bu durumda her şeyin gerçekten böyle olduğuna ve öznelerin ne olduklarını tanımaları ve buna uygun davranmaları koşuluyla her şeyin yolunda gideceğine ilişkin mutlak güvence: Amin- "Öyle Olsun".[17]

Althusser bu sistemi, Tanrının (Yehova) büyük Ö harfiyle yazılan Özne olduğu Yahudi ve Hıristiyan dinsel ideolojisine gönderme yaparak betimler. Bu şema daha çok önemli bir

---

[17] L. AIthusser, "*Ideology and Ideological State Apparatuses*", s.168 vd. Vurgu ve dipnot aktarılmadı. *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. İthaki yay.

hususta eksik görünmektedir. Bir ideoloji diyalektiğine hiç yer vermemektedir. Bununla birlikte, böyle bir diyalektik, Althusser'in açıkça odaklaşmadan varsaydığı gibi, hem Fransızca hem de İngilizce'deki *subject* (uyruk; özne) sözcüğünün temel muğlâklığıyla dolaylı olarak zaten belirtilmektedir. İdeolojinin diyalektik karakteri "Kral X'in (veya Y toplumunun) uyrukları" ve "tarihin özneleri" ifadelerindeki aynı "*subject*" sözcüğünün karşıt anlamlarıyla dolaylı olarak belirtilmiş görülebilir. Birinci anlamda "*subjects*" belirli bir güce veya düzene tabi kılınmış insanlar; ikinci anlamda işe bir şeyin yapıcıları veya yaratıcıları anlamındadır.

Seslenme-tanıma çiftini korumakla birlikte, "itaat-güvence"nin yerine "itaat-nitelik" çiftini önerirdim. İnsanların herhangi bir ölçüte göre tutucu veya devrimci, baskıcı veya kurtarıcı bir ideolojiyle biçimlendirilmeleri eşzamanlı olarak bir tabi kılma ve nitelik kazanma sürecini gerektirir. İnsan yavrularının amorf libidosu ve çokyönlü potansiyelleri, bazı itkilere ve yeteneklere izin veren veya onları seçen, diğerlerini yasaklayan veya seçmeyen belirli bir düzene tabi kılınır. Aynı zamanda, yeni üyeler aynı süreç aracılığıyla, içinde doğdukları toplumdaki toplumsal değişmenin olası aktörleri rolü **dâhil** belli bir roller repertuvarını (onun belirli bir bölümünü) üstlenmek ve yerine getirmek için gerekli nitelikleri kazanırlar. Burada "nitelikli olma" ve "nitelik" sözcüklerinin muğlaklığını da belirtmeliyiz. Özneler, ideolojik seslenmelerle nitelenmiş olsalar da, karşılığında bunları belirlemek ve uygulama alanlarını değişikliğe uğratmak anlamında, bunları "nitelemek" niteliğini de kazanmış olurlar.

İster bir sömürü toplumu, isterse devrimci bir parti olsun herhangi bir toplumsal örgütlenmenin yeniden üretimi, tabi kılma ve nitelik kazanma arasında temel bir ilişkinin varlığı-

nı gerektirir. Yetenekleri belirli bir düzene sokulmuş, belirli bir disipline tabi tutulmuş olanlar belli rolleri üstlenmeye hak kazanır ve üstlenirler. Ama tabi kılma ve niteleme arasında bir çelişkinin ortaya çıkması da doğaldır. Yeni tür nitelikler gerekebilir ve bulunabilir; bu yeni beceriler geleneksel itaat biçimleriyle çatışır. Ya da tam tersine, hâlâ gerekli niteliklerle çatışan yeni itaat biçimleri gelişebilir. İtaat ve nitelik arasındaki bir çelişkinin sonuçları ya muhalefet ve isyan ya da düşük performans ve vazgeçerek çekilmedir.

İki yönlü tabi kılma ve niteleme süreci, öznelerin üstbenini kalıplayan ve onlara benlik ülküleri sağlayan merkezi bir Özne -Tanrı, Baba, Akıl, Sınıf veya daha yaygın bir şey- tarafından seslenilmesini ve Özne'nin tanınmasını gerektirir. Bu denemenin toplumsal siyasal yönelimleri nedeniyle, bu süreçlerin bütün psikanalitik ve linguistik yanlarını ele almayacağım.[18] Bunun yerine tabi kılma-nitelik kazanmanın temel toplumsal işlevini ele alacağım. Burada, *üç temel ideolojik sesleniş biçimi* söz konusudur. İdeolojiler öznelere *neyin var, iyi ve olanaklı* olduğunu anlatarak, bunlarla aralarında bağ kurarak ve tanımalarını sağlayarak onları tabi kılar ve nitelik kazandırırlar.

1-*Var olan* ve karşıtı, mantığı, varolmayan: Yani, biz kimiz? Dünya nedir? Doğa, toplum, erkek ve kadınlar neye benzer? Bu yolla neyin gerçek ve doğru olduğunun bilincine vararak bir kimlik duyusu kazanırız. Dolayısıyla dünyanın görünürlüğü ışık, gölge ve karanlığın dağılımıyla belirlenir.

---

[18] Bu yanların bazılarının değerli ve anlaşılır bir özetini Coward ve Ellis vermektedir.

2- *İyi olan*: İyi, haklı, adil, güzel, çekici, hoş olan nedir? Kötü, haksız, adaletsiz, çirkin, itici, nahoş olan nedir? Böylelikle arzularımız denetim altına alınmış ve normalleşmiş hale gelir.

3- *Olanaklı olan* ve olanaksız olan nedir? Dünyadaki varlığımızın değişirliğine ilişkin duyumuz ve değişmenin sonuçları bu vesileyle bir şekle sokulur, umutlarımız, tutkularımız ve korkularımız biçimlendirilir.

Bu seslenme biçimleri zamansal ve mekânsal önemli boyutlara sahiptir. Nitekim *var olanın* seslenişleri hem var olmuş olanın ideolojilerini, hem de bu anın, var olanın (ileriye veya geriye doğru) bir eğilimin, bir çevrimin ya da sonsuz hareketsizliğin bir parçası olarak algılanılışını içerir. "Olanaklı olan" salt tasarlanabilirliğin sonsuzluğundan, gerçekliğin varlığına kadar uzayan bir alanda yer alabilir. İyi ve haklı olanın ideolojileri sözkonusu olduğunda, zamandan çok mekân önemli olabilir. Bir şey her yerde, bir yerde, burada veya başka bir yerde iyi ve adil olabilir.

Bu üç seslenme biçimi bütünü, ideolojik tabi kılma-niteleme'nin temel yapısını meydana getirir. Ancak belli bir söylemde veya söylemsel stratejide bunlara farklı ağırlıklar ve öncelikler verilebilir. Toplumsal koruma ve değişmedeki işlevleri açısından bakıldığında üç seslenme biçimi mantıksal bir önem zinciri oluştururlar.

Belli bir düzen için birbirini izleyen üç savunma hattı kurulabilir. Birincisi, bu düzenin bazı özellikleri (örneğin, bolluk, eşitlik ve özgürlük) varken, öteki bazı özelliklerinin (örneğin, yoksulluk, sömürü ve baskı) var olmadığı öne sürülebilir. (Seçilen özellikler çoğunlukla, geçerlikte olan ideolojilere göre neyin adil olduğuna bağlıdır.) İkincisi, artık birinci

savunma hattı tutmuyorsa, olumsuz özelliklerin varlığını kabullenmek gerekiyorsa; var olanın yine de adil olduğu, örneğin, yoksul ve güçsüzlerin bu duruma müstahak uyumsuz ve başarısız kimseler oldukları, suçun kendilerinde olduğu gerekçeleri ileri sürülebilir. Üçüncüsü, adaletsizliğin varlığı da kabul edilebilir; kabul edilmek zorunda kalınabilir. Ama o zaman da adil bir düzenin olanaksız olduğu ya da hiç değilse şimdilik olanaksız olduğu ileri sürülebilir. Bu koruma mantığına uygun bir değişim mantığı da vardır. Bir şeyi değiştirmeye kendini adamak için, bir kimse, ilkin o şeyin var olduğunu bilebilmeli, sonra var olanın iyi olup olmadığına karar vermelidir. Kötü duruma ilişkin bir şey yapmaya karar vermeden önce, bu durumu gerçekten değiştirme şansı olduğuna ikna olmalıdır. Kuşkusuz, olanaklılığın tahmin ve kavranışında zaman ölçütü son derece önemlidir.

Bu üç seslenme ve bunların kabulü, ampirik olarak birbirleriyle iç içe geçme eğilimindedirler. Ama bunların iç mantığını çözmek, ideolojiler ve iktidara ilişkin geleneksel yaklaşımın bazı önemli kusur ve ihmallerine ışık tutar. Siyasal ideolojilerin incelenmesinde "consensus" ve "meşruiyet'le uğraşmayı da içeren liberal yaklaşım, bilgi ve bilgisizlik, tutkular, umutlar ve korkuların kalıplaşmasını önemsemeyerek, çoğunlukla yalnızca ikinci seslenme biçimi üzerinde, iyi topluma ilişkin kavramlar, hükümet veya rejim biçimi üzerinde yoğunlaşmıştır. "Sınıf bilinci"ne ilişkin geleneksel Marksist kaygı ise, ideolojik biçimlenmenin üçüncü yanını ihmal ederek, özellikle ilk iki yanı üzerinde odaklaşmak eğiliminde olmuştur. Ama sömürüye son vermenin herhangi bir somut olanağını görmeksizin de, sömürülen bir sınıfın sınıf bilinci yüksek bir üyesi olmak pekâlâ olanaklıdır. Sömürülen sınıfların üyeleriyle ilgili olarak sınıf mücadelesi

öznelerinin oluşumu, artık-emek üretimi görevlerinin yerine getirildiği; sınıf yönetiminin varlığının, adaletsiz karakteri ve ona karşı direnme olanağıyla birlikte tanındığı bir tabi kılma-niteleme süreci gerektirir. Sömürücü sınıf üyeleri yönünden sınıf mücadelesi öznelerinin oluşumu ise, sömürü görevlerini yerine getirmek üzere bir tabi kılma-nitelemenin, yapılacak doğru şeyin bu olduğunun ve bunun savunulabileceğinin kabulünü gerektirir.

2. Öznellik ve Rol: Rol Teorisi Üzerine Kısa Bir Ara Söz

Bu bölüme özne ve öznellik biçimleri ile kişilik arasındaki ilişki üzerine bir değinmeyle başlamıştık. Burada kullanılan kavramların bir başka kavramla, "rol" kavramıyla nasıl bağlantılı olduklarını kısaca açıklayarak bu konuyu sürdüreceğiz. Kişilik sorunu, bizi psikoloji ve psikanalizin sınırına götürmüştü. "Rol" ise sosyoloji ve sosyal psikolojiye götürür.

Akademik sosyoloji ve sosyal psikoloji disiplinlerinde bol miktarda "rol" tanımı vardır. Ama genellikle rolden anlaşılan belirli bir toplumsal konumu işgal eden kişilerden normatif olarak beklenen davranışlardır.'[19] Bu, Parsoncu ve Parsoncuötesi sosyolojide anahtar bir kavramdır. Sosyal psikolojinin, kişisel davranış ve kişilerarası ilişkiler üzerinde rol tanımlaması ve rol oynama terimleri çerçevesinde odaklaşması, çoğunlukla rol kuramı adıyla tanınır. En çok kabul gören gö-

---

[19] Rol teorisi üzerine bkz. B.J.Biddle ve E.J.Thomas (der.), *Role Theory: Concept and Research* (New York, 1966); R. Dahrendorf, *Homo Sociologicus* (4. basım Köln ve Opladen, 1964); T. Sarbin-V. Allen, "Role Theory" derleyen G. Lindzey, E. Aronson, *Handbook of Social Psychology* (2. basım, Reading Mass. 1968), cilt 1 içinde.

rüşleri temsil eden bir sosyolog veya sosyal psikolog hiç değilse, burada öznellik biçimlerinden söz etmemiz vesilesiyle muhtemelen roller hakkında bir şeyler söyleyecekti. Bu denemede yeni bir kavram getirmemizin mantığı nedir?

Birincil önemde üç neden var. Birincisi, sosyolojik rol kavramının, toplumsal davranışın yalnızca normatif olarak ve toplumsal ilişkilerin de sadece kişiler arası ilişkiler olarak görüldüğü belirli bir toplum kavramı içinde, idealist ve kişilikçi bir görüş içinde yer almasıdır. Burada sınıf, ekonomik ilişkilerin maddiliği ve teknoloji gözardı edilmiştir. Rol teoricileri sınıfsal rollerden değil, mesleki rollerden söz ederler. Kapitalist toplumda ne normatif bir sınıf tanımı, ne de normatif bir artık-emek ve artık-emeğin çıkarılması tanımı var olduğu için de, böyle yapmakta haklıdırlar. Belirli üretim ilişkilerince ve belirli üretici güçler temelindeki işleyişiyle belirlenen sınıf "roller"inden, yalnızca sosyolojinin ideolojik topluluk sorunsalı dışında söz edebiliriz. İkincisi, "rol" sorunsalı, belli toplumsal istemlere yanıt veren belli bireylere ilişkin bir sorunsaldır. Bundan dolayı yönelimi temelde statiktir. Öte yandan "subject" sözcüğünün ikili anlamının kendisinde, toplumsal ve kişisel verilerin aşılması olanağı her zaman mevcuttur. Örneğin; sınıf mücadelesinin öznelerinden ve toplumsal değişimin öznelerinden söz edebiliriz, ama aynı bağlamda "roller"den neredeyse hiç söz edemeyiz. Üçüncüsü, "rol" sorunsalı tümüyle diyalektik dışıdır. Rol tanımları, rol öğrenme, rol oynama ve dışsal çatışmalar (kişilik ile rol beklentileri arasındaki ya da aynı bireyin olası farklı rolleri arasındaki çatışmalar) üzerinde odaklaşır. Buna karşılık, özne ve öznellik biçimleri sorunsalı ise birbirine karşıt tabi kılma ve nitelikli olma süreçlerinin içsel birlik ve olası çatışmasına dikkat çeker.

3. İdeolojik Evren: İnsani Öznelliğin Boyutları

Sınıf ve ideoloji arasındaki ilişkiyi, daha geniş olarak da ideolojilerin doğuşu ve eklemlenmesini neyin belirlediğini kesin ve sistematik bir biçimde kavramayı amaçlıyorsak, ideolojiler evreninin bir bütün olarak yapısal haritasını çıkarmaya çalışmalıyız. İdeolojilerin, geçmişteki ve bugünkü inanılmaz çeşitliliği göz önüne alındığında, bu çaba, onur kırıcı bir başarısızlığa mahkûm, tümüyle olanaksız bir girişim olarak görünebilir. Yine de bu risk göze alınmalıdır. Kuşkusuz ideolojik evreni bir bütün olarak tasarlama girişimi, sadece çok yüksek bir soyutlama düzeyinde yapılabilir. Ama ideolojik evren ayrıntılı biçimde gösterilebildiği ölçüde, sınıf ideolojisi sorununu sistematik ve kapsamlı bir çerçeveye yerleştirmemiz mümkün olacaktır.

İdeolojinin işleyişini insan öznelliğinin oluşumuyla ilgili olarak tanımlamıştık. O halde bundan şu sonuç çıkar: İdeolojik evrenin yapısını araştırmak, insan öznelliğinin boyutlarını arayıp bulmaktır. En genel düzeyde insanın bilinçli bir özne olarak 'dünyadaki varlığının' iki boyutu ayırt edilebilir. Bunlar da sırasıyla, biri "varlık"a (being) diğeri "dünyadaki"ne gönderme yapan iki eksene yerleştirilebilir. Bu durumda insani bir özne "oluş" -yaşamlarının belli bir noktasındaki, farklı kuşaklardan cinsiyetli başka bireylerle ilişkili, kendi yaşamının belirli bir noktasındaki cinsiyetli bir birey olmak- *varoluşsal* bir şeydir. (İnsanın öznel olarak anlamlı yanıyla ilgilendiğimiz için varlığın birinci yanını belirtmekte "varoluşsal" terimi "biyolojik" teriminden daha uygun görünmektedir.) İnsani bir özne oluş, insanlık tarihinin yalnızca belirli bir noktasındaki belli insan toplumlarında varolan bir kişi, sözgelimi bir Şaman, bir mültezim, demirci veya futbolcu olmak aynı zamanda *tarihsel* bir şeydir. "Dünyada"

olmak, hem (anlamlı bir dünyanın bir üyesi olmak bağlamında) *kapsayıcı*, hem de (dünyanın diğer üyelerine göre dünyada belirli bir yere sahip olmak; belirli bir cinsiyete, yaşa, mesleğe, etnik özelliğe, vb. sahip olmak bağlamında) *konumsal*dır.

Tezim şu: Bu dört boyut insan öznelliğinin temel biçimlerini oluşturur; ideolojiler evreni, insani öznelliğin bu dört biçimini oluşturan dört temel seslenme tipiyle kapsamlı bir bütün halinde tasarlanabilir. İdeolojik evrenin yapısını aşağıdaki dört yönlü tablo aracılığıyla betimleyebiliriz.

İdeolojik Seslenmeler Evreni

"Dünyadaki" Öznellikler	"Varlık"ın öznellikleri	
	Varoluşsal	Tarihsel
Kapsayıcı	1	2
Konumsal	3	4

Hâlihazırdaki hiçbir sözcük yeterli genellikte görünmediğinden, dört ideoloji tipi geçici olarak sadece sayılarla gösterilmektedir. Daha sonraki iş, bu sayılardan anonimlik örtüsünü kaldırmak, bunları kapsayıcı-varoluşsal, kapsayıcı-tarihsel, konumsal-varoluşsal ve konumsal-tarihsel biçiminde somutlaştırmaktır.

1. ***Kapsayıcı-Varoluşsal İdeolojiler***: Bu ideolojik söylem tipi, dünyanın bir üyesi olmaya ilişkin anlamlar (yaşam, acı çekme, ölüm, kozmoz ve doğal düzenin anlamı) sağlar. Yaşamın ne olduğu; yaşamda iyi ve kötünün ne olduğu; insani varoluşta neyin olanaklı olduğu ve ölümden sonra bir yaşam olup olmadığıyla ilgilenir. Bu soruları ele alıp işleyen en yaygın söylem biçimleri, mitolojiler, dinler ve laik ahlâki

söylemlerdir. Bunlar sadece içerik bakımından değil, işlenmişlik bakımından da, büyük mitolojik ve dinsel sistemlerden, çağdaş ileri kapitalizmin laik toplumlarında çok yaygın ve çoğu kez zımni bir yaşamın amacı anlayışına kadar, büyük çeşitlilik gösterebilirler.

2. ***Kapsayıcı-Tarihsel İdeolojiler***: Bunlar aracılığıyla insanlar tarihsel toplumsal dünyaların bilinçli üyeleri haline getirilmektedir. Bu toplumsal dünyalar sayı ve çeşitlilik bakımından sonsuzdur. Sadece betimlemek amacıyla kabile, köy, etnik grup, devlet, ulus, kilise biçimlerini zikredebiliriz. Burjuva siyasal kuramı, feodal ideolojilerin tipik özelliği olan hükümdara seslenen konumsal hitabın aksine, devletin üyelerine (yurttaşlara) hitap ederek çoğunlukla böyle şeyler üzerinde yoğunlaşır. Burjuva siyaset kuramı yurttaşlara devletin ne olduğunu; iyi ve kötü siyasetin ne olduğunu ve siyasal açıdan neyin olanaklı ya da olanaksız olduğunu anlatır. Gerçekte herhangi bir şey, bir toplumsal dünya üyeliğini tanımlayabilir. Dahası, toplumsal dünyaların tanımları ve sınırları örtüşür, yarışır ve çatışırlar. Örneğin, Ortaçağ Avrupası'nın siyasal tarihi, büyük ölçüde, hanedan devletleri ve Kilise'nin sınırları birbiriyle örtüşen toplumsal dünyaları arasındaki bir yarışmanın tarihiydi. Bir toplumsal dünya üyeliğinin başkalarındaki üyeliklerle çatışmakla kalmadığını, değişik egemenlik ve bağımsızlık hiyerarşileri içinde onlarla birlikte var olduğunu da belirtmek gerekir. Örneğin, bir kimse aynı anda bilinçli bir ABD yurttaşı, bir Katolik, bir İtalyan, işçi sınıfının bir üyesi, belirli bir mahallenin sakini ve belirli bir akraba grubunun üyesi olabilir.

Kapsayıcı ideolojiler, anlamlı bir dünyanın üyeliğini tanımladıkları ve bu nedenle üyelik ve üye olmamak arasında bir sınır çizgisi çektikleri için aynı zamanda *dışlamanın* da

ideolojileridirler. "Dışlanmış" burada, örneğin, (herhangi bir biçimde tanımlanmış) anlamdan yoksun bir yaşam, Tanrı'-dan uzaklaşma, kabile, etnik, ulus, devlet vb.lerine mensup olmama anlamına gelebilir.

3. ***Konumsal-Varoluşsal ideolojiler***: Konumsal ideoloji, bir kimseyi üyesi olduğu dünyadaki belirli bir konuma tabi kılar; onu bu konuma uygun kılar. Varoluşsal dünyanın en önemli konumları, insani varoluştaki veriler yapısının en önemli yanları, Ben-Başkaları'nca, cinsiyet farklılıklarınca ve çocukluk, gençlik, olgunluk ve yaşlılıktan oluşan yaşam çevrimince belirlenenlerdir. O halde konumsal-varoluşsal ideolojiler bireysellik, erkeklik/kadınlık, yaş ve yaşlanmayla ilgili özne biçimlerini oluştururlar. Bu nedenle bir kimseye başkalarından farklı olarak kim olduğunu; onun için neyin iyi, neyin olanaklı olduğunu anlatır.

4. ***Konumsal-Tarihsel İdeolojiler***: İnsanlar, tarihsel toplumsal dünyalarda da konumlar işgal ederler. Konumsal-tarihsel ideolojiler, bir aileler ve soylar yapısı içinde bir ailenin üyelerini; daha geniş bir toplumsal coğrafya içinde bir yerin sakinlerini; belirli bir eğitim düzeyindekileri; belirli meslek sahiplerini ve belirli yaşam biçimlerini sürdürenleri; siyasal iktidar mevkilerindeki görevlileri (ve bunun dışında kalanların yerini) ve farklı sınıfların üyelerini biçimlendirir. Konumlar sadece farklılığa göre, tek bir ölçütler (tamamlayıcılık, yarışma ve açık çatışma) dizisi boyunca hiyerarşik derecelenmelerine göre, ayırt edilebilir ve birleştirilebilirler.

İdeolojik evrenin üç önemli yönünü belirtmek gerekir. Birincisi, yukarıda yapılan ayrımlar analitiktir. İdeolojileri günlük dilde etiketlendikleri ve somutça göründükleri haliyle göstermezler. Bunlar dört boyuttan birini ya aynı zaman-

da ya da farklı bağlamlarda diğerlerinden daha fazla sergileyebilirler. Örneğin, dinsel bir ideoloji, sadece kapsayıcı-varoluşsal bir ideoloji değildir. Çok dinli veya kısmen laik bir toplumda tarihsel-konumsal bir ideoloji olarak da iş görür. Milliyetçilik, hem kapsayıcı-tarihsel hem de konumsal-tarihsel bir ideoloji olabilir. İkinci durumda, uluslararası bir sistemde bir konumun öznelerini [bir devletin uyruklarını] biçimlendirir. Belli bir milliyetçi ideolojinin esas vurgusu, kapsayıcılık ya da konumsallık üzerinde olabilir. Buna karşılık işçi hareketindeki bazı eğilimlerde, özellikle devrimci anarko-sendikalizmde, "sınıf", konumsal bir ideolojiden çok kapsayıcı bir ideoloji haline gelmiştir. Düşman, belirli bir üretim tarzı içerisinde bir egemenlik konumu işgal eden olarak değil de, üreticiler sınıf dışında yabancı, fuzuli bir topluluk olarak görülür. Bu bakış açısı içinde devrim, toplumun dönüştürülmesinden çok yabancı asalakların yerinden edilmesi veya kovulması olarak görülmektedir. Ünlü bir İspanyol anarşistinin deyişiyle, "Devrimden sonra (...) işçiler, devrimden önceki gün yaptıklarının aynısını yapmaya devam edeceklerdir".[20] İkincisi, belirtilen ideoloji tiplerinin geniş kapsamlı ve indirgenemez olduklarını iddia etmek isterim. Bundan özellikle Marksistlerin akılda tutmaları gereken şöyle bir anlam çıkıyor: ideolojik evren hiçbir zaman sınıf ideolojilerine indirgenemez. Sınıfsal kutuplaşma ve sınıf bilincinin en gelişkin olduğu toplumlarda bile, insan öznelliğinin başka temel biçimleri sınıfsal öznelliklerle birlikte var olurlar. Kaçınılmaz olarak, bireylerin cinsiyet ve yaş özellikleri varoluşsal-konumsal ideolojilerce ideolojik olarak da biçim-

---

[20] Barcelona'lı anarşist Garcia Oliver, kaynak: R. Frazer, *The Blood of Spain, New York*, 1979, s. 545.

lendirilirler. Bir kişinin yaşamı ve dünyasının anlamı, üretim ilişkilerine başvurarak bütünüyle yanıtlanamayacak ve daha çok kapsayıcı-varoluşsal din ve laik ahlâk ideolojilerinin sorguladığı varoluşsal bir sorundur.

Ayrıca konumsal ideolojilerin, tanım gereği, her zaman diğer konumların görevlilerinin de paylaştığı daha geniş bir dünya içerisindeki konumlara gönderme yaptığı da akılda tutulmalıdır. Örneğin bir sınıf, hem karşıtı sömürücü veya sömürülen sınıfla paylaştığı bir üretim biçiminin bir parçasını oluşturur, hem de/veya (sömürülen sınıf, her biri, sömürücü olmayan bir üretim biçimini destekleyen küçükburjuvazi ve ataerkil köylülük olduğu takdirde) birkaç sınıftan oluşan tarihsel toplumsal bir formasyon içerisinde var olur. O halde sınıf ideolojilerinin, sömürücü bir üretim biçimi ve/veya toplumsal formasyonun çelişkili bütününün öznelerini oluşturarak, kapsayıcı-tarihsel ideolojilerle birlikte var olmaları doğaldır ve bu, az gelişmiş sınıf bilinçliliğinin bir sapkınlığı değildir.

Üçüncüsü, ideolojilerin indirgenemez çok boyutluluğu, ideolojik mücadelelerin ve ideolojik güç ilişkilerinin çok önemli bir yönünün, belli tür bir ideolojinin başka türlerle eklemlenmesi olduğu anlamına gelir. Örneğin, belli bir dinin etkililiği, konumsal veya kapsayıcı tarihsel ideolojilerle açık veya örtük nasıl eklemlendiğiyle anlaşılacaktır. İşçi hareketi içinde, sınıf ideolojisinin başka türden ideolojilerle eklemlenmesi üzerine yürütülen o stratejik ideolojik sınıf mücadelesi kavramı, Kollontai ve Reich tarafından varoluşsal ideolojiler bağlamında işlenmiştir. Kapsayıcı ulusal ideolojilerin eklemlenmelerine ilk eğilen de herkesten önce Gramsci olmuştur.

4. Benlik ve Başkalık İdeolojileri

İdeolojilerin ve işleyişlerinin, ideoloji konusunda yazanların nadiren dikkat gösterdikleri bir başka yanı vardır. Konumsal ideolojiler doğası gereği ikili karaktere sahiptir. Bir kimse belirli bir konuma tabi kılınır ve o konum için gerekli nitelikleri taşırken kendisi ve başkaları arasındaki farklılığın bilincine varır. Bu ayrım egemen öznelerin ideolojisi açısından konumuzla özellikle ilgilidir. Çünkü "egemenlik" Başkası ile belirli ve can alıcı bir ilişkiyi kesin olarak belirtir. Nitekim erkek şovenist cinsiyetçi ideoloji, hem erkekliğin benlik ideolojisi hem de kadınlığın başkalık ideolojisi olarak görülmelidir. (Bu ikilik cinse özgü her öznelliğin doğasında vardır ve cinsiyetçi olması şart değildir.) Aynı şey konumsal-tarihsel ideolojiler için de geçerlidir. Örneğin, yönetici burjuvazinin ideolojisi, hem burjuvazinin kendi öznelerini oluşturan bir benlik ideolojisi, hem de diğer sınıf öznelerinin oluşumuna egemen olan veya olmaya çalışan bir başkalık ideolojisi olarak incelenmelidir. Dış dünyaya kapalı ilkel topluluklarda kapsayıcı ideolojiler bir başkalık boyutuna sahip değillerdi, bunların kendi dünyaları dışında ya kaos ya da hiçlik vardı. Ama daha gelişmiş ve birbirleriyle bağlantılı toplumsal dünyalarda kapsayıcı ideolojiler, "imansızlar", "putperestler", "yabancılar" vb. gibi içinde bir başkalık boyutuna sahiptir.

Başkalık ideolojileri, bir kimsenin Başkası ile ilişki kurma biçiminin ideolojik boyutuna, Başkası'nı ve kendisinin O'nunla ilişkisini nasıl algıladığına ilişkindir. İktidar ve egemenlik ilişkilerinde egemen öznelerin başkalık ideolojisi, egemenlik altındakilerin yöneticilerin kafasındaki imgelerine göre kalıba sokulma çabalarına ve yönetilenlerin muhalefetine karşı direnmeye dönüşür. Bu yolla egemenlik güvenceye alınır. Öte yandan egemenlik altındakilerin başkalık ide-

olojisi de, ben ve başkası arasındaki farklılıkların algılanması ve değerlendirilmesini içermekle birlikte, Başkası'nı oluşturmaktan çok, O'na karşı direnmeye eğilimlidir. Bu farklılık egemenliğin asimetrisine işlenmiştir.

Irk veya etnik ilişkiler ve cinsiyetçilik konusunda çalışanlar, çoğu kez açıkça kuramlaştırmasalar da, ideolojilerdeki bu ikiliğin uzun zamandır farkındadırlar. Sınıf analizlerinde ise, buna çok az önem verilmiştir, ama bu, sınıf mücadelesinin ve sınıf işbirliğinin öznelerinin ideolojik olarak kurulmalarının anlaşılmasında elzemdir.

II- İDEOLOJİLERİN TARİHSEL MADDECİLİĞİ

İdeolojinin maddi belirlenimi sorunu, tarihsel maddeciliğin (ve faydacılık ve "bilgi sosyolojisi" gibi bazı kuramların) merkezi bir sorunudur. Klasik gelenekte bu soruna "temel-üst yapı" metaforu yardımıyla yaklaşılmıştı. Ama zamanla çağdaş Batı Marksizminde sadece metaforu değil, sorunun kendisini de bir kenara bırakmak eğilimi ortaya çıktı. Althusserci gelenekte önce bilim/ideoloji ayrımı, sonra "genel olarak" ideoloji ve "ideolojik devlet aygıtları" vurgulanmıştır. Yeni-Gramscici sorunsalda vurgu, ideolojik hegemonyanın yaratılması ve örgütlenmesi üzerindedir; bu olanakları toplumsal olarak belirlenmiş bir şey olmaktan çok, esas olarak stratejik bir siyasal tercih sorunu olarak görülmektedir. Gene bazıları ilgilerini toplumsal düzende "meşruiyet bunalımlarına yönelterek, Weberci meşruiyet kavramına başvurmaktadırlar. Ama Marksistler bu maddi belirleme sorununu basitçe geçiştiremezler. Tarihsel maddeci kuram külliyatının bu merkezi sorununun doğrudan ve açıkça üzerine gitmelidir.[21]

---

[21] Paul Hirst ve arkadaşlarınca, sonuçta kendilerini tarihsel maddeciliği terk etmeye götüren böyle bir girişim yapılmıştır. (Onların geçmişteki hızlı tavır değiştirmelerini göz önüne alarak belki "şimdilik" diye eklemeliyiz.) Bkz. Hirst, *On Law and Ideology* ve A. Cutler, B. Hindess, P. Hirst ve A. Hussain, *Marx's*

Maddeci bir ideolojiler kuramının açıklayıcı görevleri, biri *ideolojilerin doğuşu ve değişmesine*; diğeri *verili ideolojiler arasındaki ilişkilerin* -üstünlük, karşılıklı bağımlılık ve bağımlılık ilişkileri- *kalıplaşmasına* ilişkin olmak üzere iki yönlüdür. Althusser'in denemesinde hiç sözü edilmeyen birincisi, mevcut insani öznellik biçimlerinin değişmesi ve yenisinin oluşmasına gönderme yapar. İkincisini, Althusser "ideolojik devlet aygıtları" kavramı aracılığıyla irdelemiştir. Ancak, kavramın kendisi sorun olmaktan başka, Althusser' in kuramının bu kısmı analizinin diğer iki kutbuyla bağlantısızdır. O'nun "genel olarak" ideoloji kuramıyla eşdeğer değildir; çünkü ideolojinin bütün insan toplumlarının kurucu öğesi olmasına karşın, devlet öyle değildir. Öte yandan Althusser'in tezi baştan sona, sömürücü bir üretim tarzının

---

Capital and Capitalism Today, 2 cilt, London, 1977,1978. Bu tez ideolojiye ilişkin olarak, "temsil" kavramının bir eleştirisine dayanır ve ifade edilenlerin kendileri dışında herhangi bir şeyi temsil ettiklerinin söylenemeyeceğini ilen sürer. Kanımca, temsilin bu biçimde reddi doğrudur. Ama burada, sınıflar ve ideolojiler arasında ya da sınıflarla siyasal örgütler ve mücadeleler arasındaki ilişkilerde hiçbir kalıp keşfedemeyeceğimiz; bunları savunarak seçme ve sınırlama mekanizmalarını saptayamayacağımız sonucu çıkmaz. Hirst ve öteki yazarlar okuyucularına ideoloji ve siyasete ilişkin tam bir sınıf indirgemeciliği ile tam bir sınıfsal-olmayan indirgemecilik (ya da sınıftan bağımsızlık) arasında bir seçim, kabul edilmesi için hiçbir neden olmayan bir seçim sunmaktadırlar.

" 'Temsil' kavramı, temsil edilenin kendi temsil araçlarını belirlemesi olanağını içerir. Eğer araçların eylemine herhangi bir özerklik tanınırsa, onlarla ürünleri arasındaki ilişki verili olamaz. (Bu, siyasal temsilin 'görece özerkliğine' ilişkin soruları çağrıştırır)". Hirst, *On Law and Ideology*, s. 7I, orijinaldeki vurgu aktarılmadı, burada verilen vurgu bana ait.

yeniden üretimi mantığı etrafında kurulduğu için, her ne kadar betimlemeleri tarihsel toplumsal formasyonlara gönderme yapsa da, tarihsel toplumsal formasyonların analizinde kuramsal olarak yer almaz.

1. İdeolojik Sistemlerin Yapısı

Verili bir ideolojiler sistemiyle başlayalım ve onun kalıplaşmasına bir göz atalım. Önce sistemin biri tarihsel, diğeri maddi belirlenimine ilişkin iki genel önermede bulunacağız.

Birinci Önerme: Bütün ideolojiler tarihsel sağlamlık dereceleri ve diğer ideolojilerle eklemlenme biçimleri içinde, yalnızca tarihsel biçimler halinde var olurlar.

Bu demektir ki, varoluşsal ideolojiler, insanlık tarihinin geçiciliğine indirgenemez olmakla birlikte, yalnızca tarihsel olarak belirlenmiş biçimler içinde iş görürler. Bugün bu çok değerli veya orijinal bir önerme olmayabilir; ama tarihsel maddeciliğin kurucularının zamanında henüz çok tartışmalıydı. Bu önerme ölümsüz, kutsal gerçeklik gibi mutlakıyetçi din kavramlarına olduğu kadar, "doğal" veya "kanıtı kendinde" bireysel haklara sahip burjuva bireyciliğinin doğal-hukuk kavramlarına da karşı çıkıyordu. Bireysellik, erkeklik/kadınlık, dinsel öğreti ve laik ahlâk sadece belirli tarihsel kalıplar içinde ve tarihsel-konumsal ve tarihsel-kapsayıcı ideolojilerle eklemlenme içinde var olurlar. Bu kalıplar, tarihsel değişmeye bağlıdır, ama varoluşsal ideolojinin varlığının *kendisi* öyle değildir. Bu önerme şöyle bir anlama gelebilirdi: Söz gelimi Katolikliğin yüzyıllar ve kıtalar boyunca işleyişi —pratiği, kabul veya reddedilmesi, Katoliklik uğruna mücadeleler— onun farklı tarihsel ideolojiler ve tarihsel toplumsal güçlerle eklemlenmesine göre analiz edilmelidir.

İkinci Önerme: Bütün ideolojiler, maddi bir onaylama ve yasaklamalar matrisi içinde iş görür. Bu matris onların karşılıklı ilişkilerini belirler.

Tüm insan eylemi anlam yüklüdür; bedensel hareketler, sesler, kâğıt ve mürekkep, vb. içinde bütün ideolojik seslenişler bir tür "maddi" varlığa sahiptir. Ama bu, insani pratiklerin ideolojik boyutunu maddi boyutundan, söylemsel boyutunu söylemsel-olmayan boyutundan analitik olarak ayırt etmenin olanaksızlığı anlamına gelmez. Her şeyden önce bir eleştirmenin sizi "öldü" ilan etmesiyle, gerçekten öldürülmek arasında bir fark vardır. Sonra, bir konuşma yapmak veya ideoloji üzerine bir deneme yazmak gibi söylemsel boyutun egemen olduğu pratiklerle, aşk, savaş, devrim veya otomobil yapmak gibi söylemsel-olmayan boyutun başat olduğu pratikler arasında ayrım yapabiliriz. Ampirik olarak birbiriyle içice geçmiş olguları aslında *ayırmadığımızı*, yalnızca analitik olarak egemen boyutları *ayırt ettiğimizi* akılda tutmak kaydıyla, söylemsel ve söylemsel-olmayan pratikler arasında kestirme bir çizgi çekebiliriz. Bütün bunları söyledikten sonra ideolojilerin maddi belirleniminin bir yanının, her ideolojinin işleyişinin kayıtlı olduğu söylemsel-olmayan pratikler matrisiyle ortaya çıkarıldığını öne süreceğim. Tarihsel-maddeci bir ideoloji kavramı, çok da zorlama olmayan şu varsayımı içerir: İnsanlar, bir şeyin varlığının veya olanaklılığının veya verili ölçütlere göre iyiliğinin bildirilmesi ile bildirilen şeyin gerçekte varlığı/oluşu arasında bir ayrım yapma yeteneğine sahiptirler. Bir başka deyişle, sıradan insanlar "güneş parlıyor" veya "işsizlik yoktur" ifadesinin doğru olup olmadığını, hiç değilse bazı koşullar altında, anlama yeteneğine sahiptirler.

Herhangi bir ideolojinin maddi matrisinin *onaylamalar* ve *yasaklamalar* yoluyla iş gördüğü düşünülebilir. Öyle ki, ideolojiler bunlardan biri ya da diğeriyle ilişkili olmalarıyla etkili hale gelirler. Bir onaylama durumunda eğer seslenilen özne, ideolojik söylemin dediklerine uyarsa, ideolojinin öngördüğü sonuç meydana gelir. Buna karşılık, özne ideolojik söylemin emirlerine karşı gelirse, o zaman başarısızlık, işsizlik, iflas, hapis, ölüm veya herhangi bir şeyle cezalandırılır. Ana-babanın sevgisi ve cezası çok iyi bilindiği gibi, her zaman başarılı olmasa da, ideolojilerin onaylama/ yasaklamalarının bir başka önemli bölümünü oluşturur.

Bu noktada onaylamalar ve yasaklamalar matrisine ilişkin görüşümün içeriğini anımsamalıyız. Verili ideolojiler arasındaki ilişkinin —egemenlik ve bağımlılık, görece, gelişme, pekiştirme, marjinalleştirme, zayıflama ilişkisi olarak— belirlenmesi. Maddi matris insanlar, ideoloji ve gerçekliği gerektiren bir *ménage à trois** olarak değil, ama farklı ideolojiler arasındaki, gerçekliğin farklı yorumları veya var, iyi ve olanaklı olan şeye ilişkin farklı seslenmeler arasındaki yarışma ve çatışmada bir belirleyici olarak iş görür. Eğer her ideoloji bir onaylamalar ve yasaklamalar matrisi içerisinde iş görüyorsa, o zaman farklı ideolojilerin yarışması, birlikte varolması veya çatışması, söylemsel-olmayan matrislere bağlıdır. Verili bir ideolojinin diğerlerine göre iktidarı, kendisinin onaylama ve yasaklamalarıyla belirlenir. Bununla birlikte, bütün ideolojiler onaylama ve yasaklamaların neden gerçekleşmediğini açıklamaya veya "örtbas etmeye" çalışan savunma mekanizmalarına sahiptirler. Bütün kurum-

* Ménage à trois: Karı-koca ve bunlardan birinin aşığının aynı evde yaşamaları ilişkisi. (Ç)

laşmış ideolojilerde ortaya çıkma eğilimindeki bu türden özelleşmiş mekanizmalar; simgesel onaylama ve yaptırımları, törenler veya törensel pratikleri, yani sadece verili ideolojik söylem içerisinde bir anlamı olan belirli söylemsel-olmayan pratikleri içerir. Dahası, kurumlaşmış ideolojiler, çoğu bu kez söylemsel-olmayan yasaklamaların da desteğiyle, önemli bir iç yaptırıma —aforoz— sahip olmaya eğilimlidirler. Kendi onaylama ve yaptırım matrisine ilişkin özel sorunlar ortaya koyan tarihsel olarak önemli bir ideoloji biçimi doğaüstücü dindir. *The Foundations of Christianity (Hıristiyanlığın Temelleri)* adlı klasik yapıtı din üzerine çok az sayıdaki birkaç Marksist çalışmadan biri olan Karl Kautsky, Marcus Aurelius çağından betimleyici bir öykü anlatır. Kendisinden daha üstün bir düşman tarafından kuşatılan bir Roma ordusu, kavurucu bir güneş altında sıcak ve susuzluktan kıvranıyormuş. Birden Romalıların üzerine yağmur yağmaya başlamış. Düşmanın üzerinde ise şimşekli, yıldırımlı korkutucu bir fırtına patlamış, İmparatorluk ordusu kurtulmuş. Olay, bu yarışmacı din çağında nasıl görülmüştü? Bazılarına göre bu, İmparatorun yardım istediği Jüpiter'in işiydi. Hıristiyanlar Onikinci Lejyon askerlerinin dua ettikleri kendi Tanrılarının varlığını ispat eden bir mucize olarak görürken; diğerleri Mısırlı bir büyücünün yardıma çağırdığı Hermes'e şükrettiler. Bu özel olay hakkında tartışmayı bir sonuca bağlamaya yetecek kadar bilgimiz olmamasına karşın, dinsel söylemlerin dünyevi kaderinin, bu söylemlerin, dünya gerçekliğinin söylemsel-olmayan boyutlarıyla olan ilişkisi tarafından belirlendiği öne sürülebilir. Bu konuda en azından iki farklı sorun var. Biri, bir ideolojik biçim olarak dinsel fenomenin *kendisi*, diğeri de, belirli bir dinin, bir zaman noktasındaki belirli bir toplumdaki önemi. Dinler

temel devindirici güçlerini: a) bilinçli insani duruma ve yaşamın anlamına ilişkin varoluşsal sorulara verdikleri yanıtlardan; b) tarihsel kökenleri, doğal düzeni ve çağdaş olayları "açıklama"larından; c) dünyayı yöneten şey hakkındaki "gerçek" bilgiyi gözden çıkarabilmelerinden alırlar. Birincisi insani acı gibi varoluşsal soruların her şeyden önce geldiğini kabul eden maddi koşullardaki değişmelere; ikincisi ve üçüncüsü de daha çok dünyevi tarihsel ve doğal açıklamaların, üretim ve denetim teknolojilerinin yokluğu veya belirsizliğine doğrudan bağlıdır.

Belli bir dinin diğer ideolojiler karşısındaki zaferi her zaman toplumsal mücadeleleri gerektirir — hangi dünya ötesi güçler de mücadelede yer alırsa alsın. Bu nedenle belli bir dini kabul etmek ve rakiplerini yasaklamakta en doğrudan belirleyici olan, o dini benimseyen toplumsal güçlerin üstün dünyevi iktidarıdır. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğu'ndaki gücü, Constantine ordusunun Maxenius karşısındaki zaferiyle sağlanmıştı. İslâmiyet daha sonra muzaffer Arap kılıcıyla yayılmıştı. Semavi ve dünyevi iktidar arasındaki bu sıkı bağlantı, Kıta Avrupası'ndaki din savaşları çağının şu ünlü deyişiyle çarpıcı biçimde ifade edilmişti: *eius religio cuius regio* (Kim ki yönetir, dini de o belirler).

Ama dinlerin maddi matrisi üzerine kısa bir söz için bile bu gözlem yeterli değildir. Ayrıca biliyoruz ki, dinler ezilenler arasında doğup yayılmış ve toplumsal ve/veya ulusal muhalefet güçleriyle bağlantılarından güç almışlardır. Sadece mevcut iktidarların dini değil, ilk Hıristiyanlar, Ortaçağ Alman Anabaptistleri, İngiliz Püritenleri, İngiliz yönetimi altında İrlanda Katolikliğinin güçlendirilmesi ve Şahın son döneminde İran'da İslâmi canlanışın tanıklık ettiği gibi dinsel-toplumsal muhalefet de vardır. Bu olguları da hesaba ka-

tabilmek için, dinlerin maddi onaylamalar ve yasaklamalarının çerçevesini biraz daha sistematik bir biçimde çizmeliyiz.

Çok genel bir düzeyde dinler, doğalcı dünya kavrayışı ve laik ahlâka karşı bir seçenek oluştururlar. İkincilerin gücü, doğa bilimince keşfedilen ve toplumsal örgütlenme, kapitalist sanayi ve pazarlar, işçi sınıfının kolektif örgütlenmesi tarafından üretilen onaylama ve yasaklamalardan gelir. Gelişmeleri öncesinde kitlelerin yaşamını büyük ölçüde, anlaşılmayan doğal zorunluluklar ve felaketler yönetiyordu. Bu gizemli yönetici güçler o zaman kutsal güçlerin yardımıyla daha kolay anlaşılabilirdi. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıldaki burjuva devrimlerine kadar din, dünyanın anlamını tanımlamakta egemen üsluptu.

Dinler ayrıca kendilerine inanmayanların dünyevi yetenekleri ve pratikleri hakkında, iktidardan yoksun olmaları hakkında ama baskıcı iktidar uygulamaları hakkında da; yozlaşmaları veya yoksullukları hakkında söyledikleri veya ima ettikleriyle de maddi olarak olumlanabilirler. Vaizlerin ve cemaatin günlük dünyevi yardımlaşması ve dinsel ahlâk kurallarına itaatin dünyevi etkileriyle de olumlanabilirler. Şikayet konusu maddi şeyleri düzeltmek ya da açık veya örtük vaadettikleri dünyevi konumları savunmaktan güç alabilirler. Dinlerin en derin kökleri, insan öznelliğinin varoluşsal yanlarındadır. Ama belirli mezheplerin ve itikatların yayılması ve gerilemesi kadar doğaüstücü dinin gücü ve zayıflığı da laik veya dinsel, öbür varoluşsal ideolojilerle karşısında benimsedikleri dünyevi onaylama ve yasaklamalarca yönetilir.

İdeolojinin tarihselliği ve maddiliğine ilişkin bu iki genel önerme, kuşkusuz, tam anlamıyla Marksçı bir tarihsel maddeci ideoloji kuramı ortaya çıkarmaz. Tarihsel maddecilik ideolojilerin de sınıflarca belirlendiğini ileri sürer: "Bir çağın egemen düşünceleri her zaman egemen sınıfın düşünceleridir." Marx ve Engels'deki faydacı kalıntıları reddederken tarihsel maddeciliğin temel ilkelerini benimsiyorsak, bu tez, verili bir dizi ideolojinin yapılanmasına ilişkin en azından iki önerme daha gerektirir.

Üçüncü Önerme: Bütün ideolojiler (sınıflı toplumlarda) farklı sınıflar ve sınıf ideolojileriyle tarihsel eklemlenme biçimleri içinde var olurlar.

Bu şu anlama gelir: Bireysellik biçimleri, erkeklik/ kadınlık, din, laik ahlâk, coğrafi ve etnik konumsallık ve milliyetçilik farklı sınıfsal varoluş biçimleriyle yakından ilişkilidir, bunlardan etkilenir ve farklı sınıf ideolojileriyle bağlantılıdır ve bunlar tarafından etkilenirler. Bu önermeye göre, örneğin, erkek şovenizmi farklı sınıfsal varoluş tarzları, sınıf pratikleri ve sınıfsal ideolojik söylemlerle bağlantıları içinde anlaşılmalı, onunla cinsiyetçi olmayan bir perspektiften savaşılmalıdır. Ama bu, erkek şovenizminin yalnızca bir sınıfın üyelerinin ideolojisi ve pratiği olmasını gerektirmez.

Dördüncü Önerme: Verili bir dizi ideolojinin düzeni (sınıflı toplumlar içerisinde) sınıfsal güç ilişkileri ve sınıf mücadelesi tarafından üst belirlenir.

Tarihsel maddeciliğin bu bağlamda en tartışmalı ve can alıcı önermesi budur. Kuşkucu kafalar için uzun ve ampirik olarak doğrulanmış bir tartışma gerekirdi ama bu denemenin sınırları içinde bu olanaksızdır. Burada bu önermenin anlamı ve sonuçlarını dile getirmekle yetinmek zorundayım.

İdeolojilerin onaylayıcı ve yasaklayıcı matrisi, verili bir toplumdaki ekonomik ve siyasal iktidar sisteminin parçasıdır. Tarihsel maddecilik ekonomik iktidar sistemini, temelleri üzerinde belli ekonomik pratiklerin aktörleri olan sınıfların tanımlandığı üretim biçimine (biçimlerine) göre analiz eder. Siyasal iktidar ise, toplumsal iktidar ilişkileri —asıl olarak sınıf ilişkileri— bütününün bir özeti ve belirli bir kurumda —devlet— kristalleşmesi olarak görülür.

İdeolojik çatışmalar ve yarışma, sınıf ilişkileri ve sınıf mücadelesince (genellikle) doğrudan belirlenmez. Bunlar belli toplumsal örgütlenme ve süreç biçimleri aracılığıyla iş görürler. Ayrıca, sınıfsal olmayan ideolojiler, üretim biçiminin (biçimlerinin) tarihsellik ve maddiliğine doğal olarak indirgenemeyen bir tarihsellik ve maddiliğe sahiptirler. Ama üçüncü önermede ileri sürdüğümüz gibi, sınıfsal olmayan ideolojiler her zaman sınıflarla bağlantılıdır ve bütün ideolojiler, güçleri farklı çatışan sınıflarca kurulan kapsamlı bir toplumsal iktidar sistemi içinde kayıtlıdırlar. Bu anlamda ideolojik sistemin sınıfsal ve sınıfsal-olmayan öğeleri gibi, yapısı da sınıf güçlerince belirlenir.

Bir ideolojik yapının "sınıfsal üst belirlenimi", Erik Olin Wright'ın geliştirdiği yerinde bir kavramlaştırmayı kullanırsak, şu anlama gelir: Farklı sınıflar, sınıfsal-olmayan ideolojilerin farklı biçimlerini *seçer*; sınıfsal güç takımlaşmaları (constellations), karşılıklı ideolojik ilişki ve ideolojik değişme olanaklarını *sınırlar*. Örneğin Çağdaş Fransa ve İtalya'da Katoliklik ve milliyetçiliğin görece farklı konumlarını açıklamak istersek, dördüncü önerme bu ideolojilerle farklı sınıfların birbirlerine nasıl bağlandığına ve bu sınıflar arasındaki mücadelelerin sonucuna bakmamız gerektiğini ima eder. Milliyetçilik, hanedan devletine ve onun hanedanın meşrui-

yet ilkesine karşı devrimci bir toparlanma çağrısı ve silahlı olarak burjuva devrimiyle birleşti. Öte yandan Katolik Kilisesi ve Papalık, hanedan devleti ve onun egemen toplumsal güçleriyle tarihsel olarak sıkı bir ittifak içindeydi. Bu nedenle Katoliklik, karşı-devrimcilerin ve müvekkillerinin bayrağı haline geldi. Fransız burjuvazisi ve küçük-burjuvazisinin radikal ve muzaffer devrimi o zaman milliyetçiliğin zaferine önderlik etmiş görülebilir; buna karşılık İtalya'daki daha zayıf ve ılımlı burjuva devrimi, çok daha güçlü bir Katolik mirası açıklayacaktır. Burjuva ve küçük-burjuva sınıflar bir yanda, yarı-feodal sınıflar öte yanda belirli bir konjonktürde sırasıyla milliyetçilik ve Katolikliği "seçmiş" (o zaman da aksi seçeneği iptal etmiş) olarak ve bunların kendi güçlülük ve zayıflılıkları da milliyetçilik üstü ve laik ideolojilere "sınırlar" koymuş olarak görülebilirdi.

Yukarıda belirtilen dört önerme tek bir kuramsal konumu paylaşmazlar. Bana göre, bütün ideolojilerin tarihselliğine ve belirleyici maddi matrisine ilişkin ilk iki önerme, ideolojilerin işlevi üzerine bilimsel incelemelerin temelidirler. Sınıflı toplumlarda bütün ideolojilerin farklı sınıflarla farklı biçimde ilişkileri olduğunu öne süren üçüncü önerme, her zaman akılda tutulması gereken alabildiğine verimli bir araştırma ve kavrama kılavuzudur. Bir ideolojik sistemin yapısının, sınıf mücadelesince üst belirlendiğini öne süren son önerme çok önemli ve verimli bir hipotez olarak ele alınabilir, ama açıklayıcılık gücü, herhangi bir ampirik araştırmada açık bir soru işareti olarak kalacaktır.

2. İdeolojilerin Doğuşu ve Maddi Değişme

Maddeci bir ideoloji teorisi "İdeolojiler nereden doğar?" veya "Şu belirli ideoloji nasıl doğdu?" sorusuyla da karşılaş-

mak zorunda kalacaktır. Basit (veya dahası, saf) maddeci bir yanıt şöyle olurdu: "Ekonomik temelden." Ama Marx'ın ideolojilerin maddi belirlenimine ilişkin *Komünist Manifesto*, *Onsekiz Brumaire*, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsözü, *Kapital ve Artık-Değer Teorileri*'ndeki kendi formülasyonlarını iyice yoklarsak, bu mimari metaforun *kendisinin* Marx için odak merkezi olmadığını görürüz. Aksine, Marx için can alıcı nokta ideolojik evrenin, sınıf pratikleri, sınıf yaşantıları, sınıf ideolojileri ve sınıfların gücü tarafından öncelikle sınıfsal olarak belirlenir olmasıydı. Sınıflar ise, yapısı ve dinamiği farklı sınıfların pratiklerini, ideolojilerini ve gücünü belirleyen ekonomik üretim biçimi içinde belli konumları işgal edenler olarak tanımlanırlar. Bu sınıfsal belirlemenin nasıl işlediği hakkında Marx nispeten çok az şey söylemiştir. Onun en açık formülasyonları, muhtemelen, *Kapital*'in üçüncü cildinde, pazardaki rakip aktörler olarak görülen kapitalistlerin pratikleri ve yaşantılarından doğan, onların sıradan ekonomik anlayışlarına gönderme yapan formülasyonlardır.

Yüzyıl sonra Marx'ı yorumlamakla yetinemeyiz. Kuramsal ve siyasal gelişme ve değişmede ondan yararlanmalıyız. Bu nedenle Marx'ın içgörülerini daha sistematik bir kuram oluşturma girişiminin hareket noktası olarak alacağım. Tarihsel maddecilikte açıklayıcı belirleme kalıbı, üretim ilişkileri ve güçlerinin birliği ve bununla belirlenen sınıflar tarafından kurulur. Aşağıdaki sekiz önerme, tarihsel maddeciliğin ideolojilerin doğuşunu açıklamak konusunda neyi iddia edip edemeyeceğini saptamaya çalışacaktır.

Birinci Önerme: Toplumsal bilim ve tarihyazımı açısından insan toplumlarında ideolojilerin doğuşu, her zaman, önceden var olan ideolojilerin bir değişme sürecidir.

İkinci önerme: İdeolojik değişme ve ideolojilerin doğuşu her zaman ideolojik-olmayan, maddi değişmeye bağlıdır.

Üçüncü Önerme: En önemli maddi değişme, toplumların ve onların üretim biçimlerinin toplumsal iç dinamiklerince oluşturulur.

Dördüncü Önerme: Her üretim tarzı belli ekonomik konumsal ideolojiler, her sömürücü üretim tarzı da belli sınıf ideolojileri gerektirir.

Beşinci Önerme: Her yeni üretim biçimi, yeni ekonomik konumsal ideolojiler doğuracaktır.

Altıncı Önerme: Bütün insan toplumları tarihsel-konumsal ideolojiler gibi, varoluşsal- ve tarihsel-kapsayıcı ideolojiler de sergiler.*

Yedinci önerme: Ekonomik konumsal olanlar dışındaki varoluşsal, tarihsel-kapsayıcı ve tarihsel-konumsal ideolojilerin somut biçimleri, üretim tarzınca doğrudan belirlenmezler; ama bunlar içindeki değişmeler üretim tarzınca üst belirlenirler.

Sekizinci Önerme: Yeni üretim tarzları ve yeni sınıflar, yeni egemen sınıf ideolojilerini destekleyip pekiştirebilecek varoluşsal, tarihsel-kapsayıcı ve diğer tarihsel-konumsal ideoloji biçimlerini -eğer bunlar zaten var değilse- doğuracaktır.

Okuyucunun fark etmiş olacağı gibi, geleneksel alt yapı-üst yapı sorunsalı burada önemli ölçüde yeniden formüle

---

* Yazar tekrardan kaçınmak için "varoluşsal-kapsayıcı ve tarihsel kapsayıcı" yerine "varoluşsal- ve tarihsel kapsayıcı" biçiminde bir yazımı uyguluyor. İleriki sayfalarda da karşılanacak bu yazım biçimi Türkçede de aynen korunmuştur.(Ç)

edilmiştir. Sadece dördüncü önermede basit bir ilişki olarak ve o zaman da sadece işlevsel bir argüman içinde, bir üretim biçiminin görevini yerine getirebilmesi için diğerlerinin yanı sıra, belli bir ideoloji türüne gereksinmesi vardır, biçiminde ifade edilir. "Temel ve üst yapı" sorunu sadece bu yolla dairesellikten kurtulabilir göründüğünden, odak, onun yerine ideolojik değişmenin belirlenmesi üzerindedir. Dahası, maddi belirlemenin temel sorunları iki temel düşünce ışığında yeniden formüle edilmelidir.

Herhangi bir sosyal bilimsel ve toplumsal tarihsel kuram ve analiz, insan toplumunun "öteden beri zaten kurulmuş" varlığından yola çıkmalıdır. Ne sosyal bilim ne de tarih-yazımı maymunsu primat gruplarından insan toplumlarına evrimin bütün süreçlerini açıklayabilir. Bunun mantıksal sonucu şudur: İdeolojilerin doğuşuna ilişkin herhangi bir kuramsal araştırma, ilk önce belli bir toplumda zaten var olan ideolojilerin yeniden üretimi ve değişmesinin ve var olan bir ideolojiler ve toplumsal ilişkiler takımından yeni ideolojilerin doğuşunun önkoşullarına bakmak zorundadır. Ayrıca, insanların ideolojik oluşumu, onların belirli bir doğal ve toplumsal çevreyle karşılaşmalarıyla değil, belirli bir toplumda belirli analardan, belirli aile ilişkilerinin içine doğmalarıyla başlar.

İnsani varlıkların ve onların yaratıcı yeteneklerinin ideolojik olarak yoğrulabilirliği hakkında bilinenlerden; iç koşulları, doğal çevre ve diğer toplumlarla ilişkileri bir kuşaktan ötekine tamamen aynı kalan toplumlarda verili ideolojilerin hemen hemen tümüyle yeniden üretilebileceğini çıkarabiliriz. (Sadece psikodinamik süreçlerin tam bir toplumsal denetime sokulamaz olmasından kaynaklanan küçük bir bireysel "uyumsuzlar" marjı bırakmamız gerekecektir.) Bir ana-

baba kuşağı çocuklarını her zaman kendi öznellik biçimine göre şekillendirecektir. Ekolojik, demografik, toplumsal, ekonomik ve bütün toplumlararası ilişkiler aynı kalırsa, genç kuşak varolan ideolojilerin aynı onaylama ve yasaklamalarıyla aynı ana-babaları gibi yüz yüze gelecektir. Bundan çıkan sonuç şudur: İdeolojilerin doğuşunun açıklanması/ araştırılması, *bir toplumun yapısındaki ve o toplumun doğal çevresi ve diğer toplumlarla ilişkilerindeki değişme süreçlerinden* başlaması gerekecektir. *İdeolojilerin ortaya çıkışının maddi belirlenimini oluşturan bu değişmelerdir.*

İdealist tarih anlayışları iki güvenilmez varsayıma örtükçe dayanıyor görünmektedir. Birincisi, "Münchhausen etkisi" diyebileceğimiz şeye: insanların kendilerini ideolojik ayak-bağlarından kurtarma yeteneğine güvenmektedirler. Bu, her yeni kuşağın, yalnızca ideolojik hayal gücü aracılığıyla, ana-babalarının karşılaştığı durumların tamamen aynısıyla yüz yüze gelse bile, kendisini ana-babalarının ideolojik biçimlendirmesinden kurtarabileceğini varsayar. İkincisi, varoluşsal ideolojilerin -bunlar arasında temel önem çoğunlukla kapsayıcı din ve ahlâk felsefesi ideolojilerine verilmektedir- tarihin dışında oldukları ama gene de tarihin hareket ettiricileri olarak hareket edebileceklerini ve ettiklerini önceden varsayarlar. Bunun savunulabilir bir yanı yoktur.

Bireysellik biçimleri, erkeklik ve kadınlık, din ve ahlâktaki değişiklik, varoluşsal ideolojilerin her zaman somut tarihsel biçimler içinde varolduklarını ama asla bunlara indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bu tarihsel olarak belirlenmiş varoluşsal ideolojiler, o halde bütün diğer ideolojiler gibi aynı yeniden üretim ve değişme yasalarına bağlı olmalıdırlar. Dahası, idealist tarih kuramları çoğunlukla, iyi ve haklı (kötü ve haksız) olanı belirleyen ideolojik seslenişler üzerinde

odaklanmışlar ve onlara sahip olduklarının ötesinde anlamlar yüklemişlerdir. Ama ideolojik oluşuma kuşaklararası bir perspektiften bakınca anlaşılacağı üzere, var ve olanaklı adlandırmaları ve deneyimleri iyi ve haklı olan ideolojilerindeki değişmelerden çok daha önemlidir. Bunlar böyle değişiklikleri hiç bir zaman tamamen özümsemeseler de belirlerler.

Tarihsel maddeci ideoloji anlayışı, genel maddeci anlayışın oldukça temel iki özelliğini daha gerektirir. Birincisi, verili bir toplumdaki değişmenin en önemli anahtarının, iklimsel değişme veya afet gibi doğal fenomenler değil iç toplumsal dinamikler olduğunu; iç toplumsal dinamiklerin, örneğin, demografik yiyecek/nüfus oranlarınca değil üretim güçleri ve ilişkilerince yönetildiğini; toplumlar arasındaki işbirliği ve çatışmanın karakteri ve sonucunun —örneğin, fetih ve boyun eğdirme olasılığı ve etkileri— asıl olarak söz konusu toplumların içyapılarınca belirlendiğini ifade eder. İdeolojik evrenin yapısal şemasına göre söylersek bu şu demektir: İdeolojilerin tarihi, kapsayıcı tarihsel toplumsal ideolojilerin zaferleri ve yenilgilerinin, egemenlik ve bağımlılıklarının tarihi değildir; muzaffer ve egemen halk ruhlarının (*Volkgeister)* birbirini izlemesinin tarihi değildir.

Belli bir dizi ideoloji değişmeyen bir biçimde yeniden üretildiği zaman, onun genel matrisi, içerisinde ana-baba kuşağı için geçerli olanların çocuklar kuşağı için de —ana-baba kuşağının kendisi için bir zamanlar olduğu gibi aynı yolla— onaylandığı, herhangi bir ihlalin cezalandırıldığı sabit bir toplumsal, çevre-toplumsal, toplumlararası ilişkiler bütünüdür. Bu bütün içinde ideolojik değişmenin matrisini oluşturan değişiklikler iki temel kategoride toplanabilir. Birincisi *parçalayıcı* eşitsiz gelişmeler adını verebileceğimiz, nüfus ve geçim araçları arasındaki ilişkiyi etkileyen demog-

rafik eğrilerden yeni ve güçlü komşuların ortaya çıkmasına kadar eski bütünü çatlatmaya eğilimli gelişmelerdir. Bu kategorilerin ikincisi, *çelişkiler*dir. Marksist söylemde bu sözcüğün kullanımının çoğu kez her türden çatışmayı kapsayacak denli genişletilmesine karşın, belirli bir türden çatışmanın yani gerçekte bir bütün oluşturan iki öge arasındaki çatışmanın gelişmesi olarak sınırlandırılması doğru olur. Bu takdirde, toplumsal bir çelişkinin ortaya çıkmasının etkisi, bir ikilem yaratmak olacaktır.

Marksizm geleneksel olarak bir temel çelişki, sınıfların konumunda ve mücadele parametrelerinde bir değişmeye doğrudan işaret eden üretim ilişkileri ve güçleri arasındaki çelişki üzerinde odaklanmıştır. Ama siyasal ve ideolojik çelişkilerin gelişmesi de pekâlâ olanaklıdır. *What Does the Ruling Class Do When It Rules?*'da ileri sürdüğüm gibi bu çelişkiler esas olarak toplumsal *egemenlik* ilişkileri ile devlet içinde topluma ilişkin görevleri *yürüten* güçler arasında; ve ideolojik olarak itaat ile uygunluk arasında yer almaktadır. Bu nedenle ideolojik çelişki, verili bir söylemde bir mantıksal tutarlılık —ki söylemin toplumsal etkililiği bakımından hemen her zaman ikincil önemdedir— yokluğu anlamına gelmez.

Daha önce ideolojik oluşum sürecini itaat ve nitelikliliğin gerçek bir birliği olarak ortaya koymuştuk. Bunlar aynı sürecin iki ayrı yüzüdür; bundan dolayı birbirlerine uymak eğilimindedirler. Gerçekte onların uygunluğunu sağlayacak iktidar stratejileri her zaman vardır. Fakat birçok kuşağı birlikte barındıran bir toplumun dinamikleri olarak bu ikisi arasında bir çelişki doğması olasılığı vardır. Ya genç kuşağın, diğer bir deyişle, egemenlik altındaki nüfusun tabi kılınması, bazı nedenlerle biçim veya güç bakımından değişirken; yeni üyelerin, nitelikli olmaları gereken görevler değişmeyebilir veya farklı

bir yönde değişebilir. Ya da gerekli veya verili niteliklerde bir değişme olurken, itaat sağlama biçimleri buna uygun bir değişme göstermeyebilir.

Verili bir düzen için tehlikeli olan genellikle çelişkinin ikinci biçimidir. İlki en fazlasından düşük performans, işi, okulu bırakma veya başkaldırı üretmeye eğilimlidir; oysa ikincisi potansiyel olarak devrimci bir toplumsal dönüşüme yol açabilir. Hanedansal ya da sömürgeci tabi kılma biçimlerine sahip birçok toplumda aydınların ileri kapitalist bir toplumun nitelikleri doğrultusunda eğitilmesi çok kez, devrimci ideoloji ve pratiklerin üretilmesine yol açmıştır. İleri kapitalist ülkelerde '60'ların sonundaki öğrenci hareketi, verili konjonktürde akademik tabi kılma biçimlerinin artık etkili biçimde karşılayamadığı yüksek öğrenimdeki kitlesel bir artışla ilgili benzer bir çelişkiden ortaya çıktı. (Ama hepimizin bildiği gibi, devrimci işçi sınıfı pratiğinde atılganlık 'assertiveness' yokluğu koşullarında devrimci öğrenci hareketi gerçekten parlayıp söndü.) Harry Braverman tarafından canlı bir tablosu çizilen kapitalistlerin işçileri vasıfsızlaştırma yöntemleri, itaat ve niteliklilik arasındaki uygunluğu sürdürme çabası olarak görülebilir. Bununla birlikte, toplumsal değişmeye ilişkin temel Marksçı hipotez şudur: İşçilerin gittikçe merkezileşen bir emek pazarında ve gittikçe kolektifleşen bir iş sürecinde özgür kişiler olarak eğitimi, burjuva itaatiyle çatışacak ve devrimci sosyalist ideoloji ve pratiği üretecektir.

Üç temel çelişki tipi birbirinden bağımsız değildir; tersine, karşılıklı ilişki içindedirler. Marksizm, egemenlik-yürütme arasındaki siyasal çelişki ile itaat-niteliklilik arasındaki ideolojik çelişkilerin, üretim ilişkileri ve güçleri arasındaki ekonomik uygunluk veya çelişkiye indirgenebilir olmamakla birlikte büyük ölçüde onun tarafından yönetildiğini ileri sürer. Kuşkusuz, üretim ilişkileri ve güçlerinin herhangi bir bileşimi,

ekonomik öznelerin belli bir itaat-niteliklilik biçimini gerektirir; bunu da, açlık, işsizlik, iflas gibi yaptırımlar ve bunların bu itaat-niteliklilik'in doğruluğunu olumlayan karşıtları (tokluk, istihdam, refah-Ç) aracılığıyla sağlar. Ama üretim ilişkileri ve güçleri arasında bir çelişki gelişirse, hiç bir ideolojik oluşum yeni ekonomik özneleri çelişkili ekonomik düzene yeterince ve uyumlu olarak tabi kılamaz; onları bu düzen için niteliklendiremez. O zaman eski ekonomik onaylamalar ve yasaklamalar matrisi çatlamaya başlar.

Eski onaylamalar ve yasaklamalar matrisi çelişkiler ve diğer parçalayıcı gelişmeler dolayısıyla değiştiği zaman, ideolojiler değişir ve yeni ideolojiler ortaya çıkar ve yayılır. İdeolojik biçimlendirme süreci yalnızca ideoloji içinde gerçekleşmez. Bu süreç her zaman belirli bir toplumsal düzene söylemsel-olmayan boyutlarda bir itaat ve niteliklilik sürecidir. Bu düzen değiştiği zaman önceki itaat-niteliklilik artık yeterince onaylanamaz ve yasaklanamaz. Bu da, geçerlilikleri ne ölçüde daha etkili onaylanacakları ve yasaklanacaklarıyla belirlenen az ya da çok radikal yeniden tanımlamalara yol açan bir olgudur.

Yukarıda ortaya koyduğumuz sekiz önermeden buraya kadar sadece üçünü ele aldık. Bunlar temel olanlardı. Sınıf ideolojilerinin işlevsel gerekliliğine ilişkin dördüncü önerme önümüzdeki bölümde geniş olarak ele alınacaktır. Beşinci önerme (Yeni üretim tarzları, yeni ekonomik konumsal ideolojiler üretecektir), dördüncü önermeden türemektedir. Zaten o da üçüncü önermeden çıkar. Altıncı önerme, ideolojik evrene ilişkin olarak önceki bölümde dile getirilenlerin bir tekrarıdır.

Yedinci önerme (Ekonomik konumsal olanlar dışında ideolojilerin somut biçimleri üretim tarzınca doğrudan belirlenmezler), tarihsel maddeciliğin sınırlarını gösterir. Örneğin,

hiçbir feodal üretim tarzı teorisi, feodalizme neden Avrupa'da Katolik Hıristiyanlığın, Japonya'da ise Şintoizmin eşlik ettiğini açıklayamaz. Ama bütün ideolojik değişmelerin maddi değişmelerce belirlendiğini ileri sürmek, aynı zamanda, Avrupa'da dinsel hizipleşme ve savaşların sınıfsal yapıdaki değişmelerce ve sınıf politikalarınca belirlenmiş oldukları anlamına gelir.

Son önerme (Yeni üretim tarzları —eğer zaten var değilseler destekleyici varoluşsal- ve tarihsel— kapsayıcı ideolojilerin yeni biçimlerini doğuracaktır), kısmen, farklı ideolojilerin tarihsel eklemlenme biçimlerine ilişkin önceki bölümde söylenmiş olanların bir sonucudur. Bu ideolojik değişmeler, çok farklı tarihsel ideolojik sistemlerde iş göreceği ve verili bir üretim tarzının doğuşu farklı dönüşüm süreçlerinden geçerek gerçekleşebileceği için, aynı üretim tarzının egemenliğindeki ülkeleri birbirinden önemli ölçüde farklılaştıracak yeni ideolojik biçimler beklemeliyiz. Örneğin, milliyetçilik, hem Fransa, hem de Almanya'da pazar ve devlet birliğini engelleyen monarşik yönetim ilkelerine, aristokratik kurumlara ve geleneksel yetkilere karşı mücadelenin bir parçası olarak gayretli ve başarılı bir şekilde ortaya çıktı. Ama Fransa'da bu milliyetçilik Jakoben ve Cumhuriyetçi —Bonapartist bir ara dönem ile birlikte— bir burjuva doğrultuda gelişirken, Wilhelm İmparatorluğunda burjuva milliyetçiliği hanedanla ve Junkerlerle kaynaştı ve giderek onların hizmetine girdi.[22]

---

[22] Alman liberal burjuva görüşünün 19. yüzyılın son üçte biri boyunca yörüngesi için, bkz. E. Bramsted, *Aristocracy and the Middle Classes in Germany* (Chicago, 1964), s.203 vb.

III. SINIFLARIN İDEOLOJİK OLUŞUMU

"Sınıflar" terimi verili üretim ilişkilerinin "taşıyıcıları" olarak davranan veya hizmet eden ve sınıf mücadelelerinin öznelerini oluşturan insan kategorilerini belirtir. Bu halleriyle kendi sınıf rollerine itaat etmek ve bu roller için nitelikli olmak zorundadırlar; bu itaat-niteliklilik her bir sınıf için özgüldür. Bu nedenledir ki yeni bir itaat-niteliklilik olmaksızın bir anda bir lordu sanayi işçisine veya bir bankeri bir serfe çevirmek olanaksızdır. Bu anlamda Poulantzas, sınıfların her zaman ekonomik olduğu kadar kendilerine özgü bir varoluşa da sahip olduklarını vurgulamakta haklıydı. Sınıfların ideolojik açıdan özgül sınıf ideolojilerince oluşturulduklarını varsaymazsak, sınıf mücadelesinden, sınıfların mücadelesinden ("mücalede", kuşkusuz, öznelerin pratiklerine gönderme yapar) sayısız toplumsal çatışmaları bir bütün halinde tasarlamada analitik bir kavram olarak söz edemeyiz.[23]

---

[23] Bu doğruysa, Laclau'nun çok değerli yapıtı *Politika ve İdeoloji*'deki ideoloji üzerine temel tutumu savunulamaz ve içsel olarak istikrarsız gibi görünecektir. Laclau bizi, Hirst'in yaptığı gibi, sınıfsal ve sınıfsal-olmayan indirgemecilik arasındaki aynı seçimle yüz yüze bırakır: "Her ideolojik ve siyasal öğenin zorunlu bir sınıfsallığı olduğu yolundaki indirgemeci varsayımı terk eder ve sınıfları ideolojik ve siyasal düzeylerde zorunlu bir varoluş biçimi *bulunmayan* uzlaşmaz üretim ilişkilerinin kutup-

Sınıfların ideolojik oluşumu, toplumsal tarihyazımının konusudur. İdeoloji üzerine kuramsal çalışmaların tarih yazımından öğreneceği çok şey vardır ve kapsamlı bir analiz

---

ları olarak tanımlarsak..." (s. 160) Vurgu bana ait, orijinal vurgu aktarılmadı. Ama sonra şöyle devam eder: "Aynı zamanda, tarihsel toplumsal süreçlerin son kertede üretim ilişkilerince yani sınıflarca belirlendiğini ileri sürelim." Bu iki ifade, sınıfların kullandığı, birleştiği ya da, Laclau'nun dediği gibi, kendi mücadelelerinde farklı tarzlarda eklemlediği bir özerk seslenişler repertuarı olarak bir ideolojiler anlayışıyla birleştirilir. Bir ideolojinin sınıfsal karakteri onun "her zaman sınıfsal bir ilke olan", "eklemlenme ilkesi"nde yatar (s. 164). Ama sınıfların zorunlu ideolojik ve siyasal varoluş biçimleri yoksa, ideolojilerin ve siyasal biçimlerin zorunlu bir sınıf karakteri yoksa, o zaman eklemleme ilkesinin sınıfsal karakterini nasıl saptayabiliriz? Devletleri kuran ve onlarla savaşanın, ideolojileri birleştirerek ve yeniden birleştirerek hegemonya uğruna mücadele edenin *sınıflar* olduğunu nasıl bilebiliriz? Bakmakta olduğumuz şeyin sınıftan bağımsız devletler, partiler, politikacılar ve aydınlar olmadığını nasıl bilebiliriz? Görebildiğim kadarıyla, bu soruların yalnızca iki tutarlı yanıtı olabilir. *Ya* sınıf ve sınıf mücadelesince belirlenmeye ilişkin tarihsel maddeci sorunsalın bütünü terk edilmelidir, bu Hirst ve Ortakları'nın şimdi yürümekte olduğu yoldur. *Ya da* sınıflar ve sınıf mücadelesinin öznelerinin, sınıfa özgü ideolojiler ve siyasal pratik biçimlerince oluşturuldukları düşünülmelidir. Laclau'nun kitabının genel eğilimi ikinci çözüme birincisinden çok daha yakın görünmektedir. Gerçekte kitap, aksi yöndeki tutumlarına karşın, çok belirsiz ve gelişmemiş bir biçimde, bir sınıf ideolojileri kavramı yönünde formülasyonlar içerir Aşağıdaki, örneğin, tipik bir tersten olumsuz söylemedir: "Bu sınıfsal ideolojik pratikler sadece, verili bir sınıfın üretim surecine sokulmasıyla belirlenmez" ve "bir egemen sınıf ideolojisi, yalnızca/onun özünü ideolojik olarak ifade eden bir dünya görüşünden (*Weltanschauung)* ibaret değildir" (s. 161). İyi ama "sadece" belirlenmez, "yalnızca" ibaret değildir demek, belirlenir "de", ibarettir" de" demenin bir başka yoludur

tarihyazımıyla bağlantılı olmalıdır. Bu türe örnek olarak, Brunner, Duby ve Joanna'nın feodal sınıflar üzerine, Thompson, Hobsbawm, Foster, Perrot, Trempe ve Vester'in işçi sınıfı üzerine, Genovese'in ABD'deki Güneyli köleler ve köle sahipleri üzerine çalışmalarını sayabiliriz.[24] Burjuvazinin oluşumu konusuna daha az önem verilmiştir, ama en azından Tawney ve Weber'in ünlü yapıtlarını, Bramsted'in 19. yüzyıl Alman edebiyatında aristokrat ve burjuva ideolojileri arasındaki çatışmalar ve bu ideolojilerin kendi içlerindeki değişmeler üzerine analizini, Hirschmann'ın ilk kapitalizm argümanları üzerine incelemesini ve Baglioni'nin İtalyan sanayi burjuvazisinin I. Dünya Savaşı'na kadar olan ideolojisi üzerine monografisini akılda tutmalıyız.[25] Genelde konuyla ilgili bol

---

[24] O. Brunner. *Land und Herrschaft*, Brünn / München/ Wien 1943; G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Parts. 1978; aynı yazarın, *Guerriers et paysans*, Paris, 1973; A. Joanna, *L'ordre social mythes et hiérarchies dans la France du XVIe siècle.* Paris, 1977; J.Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution*, London, 1974; E. J. Hobsbawm, *Labouring Men*, London, 1964; M. Perrot, *Les ouvriers en grève, France 1871-1890*, Paris, 1974; E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, London, 1963; R. Trempe, *Les mineurs de Carmaux: 1848-1914*, Paris, 1971; M. Vester, *Die Entstehung des Proletariats als Lernprozess*, Frankfurt, 1970; E Genovese, *Roll Jordan Roll: The World the Slaves Made*, New York, 1974.

[25] G. Baglioni, *L'ideologia della borghesia industriale nell'Italia liberale*, Turin, 1974; A. Hirschman, *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism Before its Triumph*, Princeton, 1977; R. H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, London, 1922; M. Weber, *The Protestant Ethic and the Sprit of Capitalism*, New York, 1930. Fransa'daki burjuva ideolojisi üzerine B.Groethuysen'in klasik tarihsel yapıtı *Origines de l'esprit bourgeois en France*, Paris, 1927. Bu yapıtın eski rejim

miktarda tarihyazım çalışması vardır. Amprik sosyolojinin de, çağdaş sınıfların ideolojik bileşimi (kesimleri) konusunda önemli katkıları olmuştur.[26] Balzac'ın feodal aristokrasi ile burjuvazi arasındaki karşıtlıkları ele alan yapıtlarından, Thomas Mann'ın *Buddenbrook Ailesi (Buddenbrooks)* romanında ticaret burjuvazisini betimlemesine, 1930'ların büyük İsveçli otobiyografik proleter yazarlar kuşağına kadar edebiyatta da önemli belgeler elimizin altındadır. Birçok tarihçiye kuramsal kibirlilik olarak görünse de, bu denemenin çerçevesi beni kesin tarihsel referansları göz ardı etmeye zorluyor.

Ne var ki, sınıfların ideolojik oluşumu hakkında tarihin bize tanıklık edebilmesi için öncelikle, özellikle kuramsal bazı sorunların çözümlenmesi gerektiğini burada vurgulamalıyım. Çünkü, *sınıf ideolojisi kavramı, verili bir zamanda*

(*ancien régime*) altında kapitalizmin erken gelişmesiyle ilgili Kilise öğretisini ele alan birinci cildinden sonra devamı gelmedi.

[26] İşçi sınıfına ilişkin en önemli incelemeler şunlar olabilir: J. Goldthorpe, *D. Lockwood et al., The Affluent Worker*, 3 cilt, Cambridge, 1968-69; A. Touraine, *La conscience ouvrière*, Paris, 1966. Özellikle etkileyici bulduğum iki yapıt ise: M. Burawoy, *Manufacturing Consent*, Chicago, 1979 ve J. Martinez-Alier, *Labourers and Land-owners in Southern Spain*, London, 1971. Burjuvazi üzerine: D. Baltzell, *Philadelphia Gentlemen*, Glencoe, 1958; ve F. Sutton, *The American Business Creed*, Cambridge, Mass., 1956. Ontario'da York Üniversitesi'nde Bill Johnson, Michael Ornstein, Michael Stevenson ve başkalarınca çok ilginç bir araştırma projesi yürütülmektedir. İncelemeye konu olan sınıflar (kesimleri) içindeki büyük bir ideolojik değişikliğin Marksist olmayan bölge, meslek, eğitim ve gelir kategorilerine karşıt olarak, Carchedi, Poulantzas ve Wright'ca geliştirilen Marksist sınıf kavramlarıyla nasıl açıklanabileceğini araştırıyorlar.

verili bir sınıfın üyeleri arasında geçerli ideolojik konfigürasyon ile anlamdaş değildir. Yukarıda söylenenlerden şu anlaşılmalıdır: Verili bir sınıfın üyelerinin gerçek ideolojik birlikteliği, biri diğerine indirgenemez farklı öğelerin karmaşık bir bütünüdür. Bu, sınıf ideolojisinden başka az çok özel (idiosyncratic) varoluşsal-konumsal ideolojileri, varoluşsal-kapsayıcı ve tarihsel-kapsayıcı ideolojileri, sınıfsal olmayan tarihsel-konumsal ideolojileri, diğer sınıfların başkalık-ideolojisi öğelerini de içerir. Bu yüzden, hangi ideolojilerin feodal, burjuva, proleter, küçük-burjuva veya her ne olduğu kuramsal olarak belirlenmelidir. Bu soru tek başına tarihsel veya sosyolojik tümevarım yöntemiyle yanıtlanamaz.

Bu gerekli kuramsal belirleme, üretim ilişkilerince tanımlanan sınıfsal konumlardan —bu konumların içerdiği belli bir ideolojik itaat-niteliklilik türünden— türetilmelidir. Üretim ilişkileri kavramı, başka bir yerde[27] göstermiş olduğum gibi, üretimin toplumsal örgütlenmesinin üç yönünü belirtir: 1) üretim araçlarının dağılım biçimi, onları kullanma kanalları ve engelleri, 2) ekonomik üretim tarzında (onun dolaşım, değişim, gelir dağılımı ve tüketime ilişkin üst belirlenmiş yanları dâhil) artık-emek üreticileri ile ondan yararlananlar arasındaki ve içerisindeki toplumsal ilişkiler, 3) üretimin nesnel veya kurumsallaşmış yönelimi.

Öyleyse, özgül sınıf ideolojilerinin kuramsal olarak saptanması, bir sınıfın insanlarının ekonomik olarak tanımlanmış rollerini yerine getirmeleri için (varolan, iyi olan ve olanaklı olanın nasıl adlandırıldığı ve ne olduğuna bağlı olarak) gerekli minimum itaat-niteliklilik'in bulunmasını gerektirir. Burada, bir sınıfın "tek tek üyeleri"nden çok "bir sınıftan söz

[27] Science, Class and Society, s.375 vd.

ediyorum, çünkü sayısız özel koşullardan birinin bir bireyin, değişik süreler için, model ideolojik oluşumun gerektirdiği minimumdan daha azına sahip olarak verili bir sınıfsal konumu işgal etmesine izin verebileceği olasılığını göz önünde tutmalıyız. Bütün sınıfların "uyumsuz bireyleri" vardır.

1. Sınıfsal Benlik-İdeolojileri

O halde ilkin (erkek) *feodal aristokrat* olmak nasip edilmiş bir çocuğun tabi ve nitelikli kılınması gereken dünyaya bir bakalım.

(i) Feodal bir aristokratın sahip olduğu üretim araçları toprak mülkü biçimindedir. Bu genellikle bireysel ailevi mülkiyet haklarıyla (gerçi başka biçimler de gelişebilir) kullanılan ve üst derecedeki bir lorda askeri cesaret isteyen ya da başka tür hizmetlerle ve miras ve evlilikle güvenceye alınan bir mülktür. İdeolojik olarak, bu durum hem dünyanın neye benzediği, onun içinde neyin olanaklı olduğuna ilişkin kavramların inşasında, hem de neyin iyi ve doğru olduğunun tanımlanmasında toprakça zenginlik, savaşçılık ve kahramanlığın ve/veya hizmet, yükümlülük, soy, romantik olmayan evliliğin hayli önem kazandığı bir oluşumu gerektirir.

(ii) Feodal lordun, aristokrat olmayan kendi çiftlik kâhyasının gözetiminde köylülerinin yürüttüğü üretim araçlarının günlük yönetimi işi dışında bir konumu vardır. Üyesi olduğu aristokratlar topluluğu ve kralı ile haklar ve güçler, güven, bağlılık andı, soy gibi ekonomik olmayan, yargısal-siyasal terimlere göre tanımlanan hiyerarşik bir ilişki içindedir. Gerçi aristokratik ve aristokratik olmayan soy arasındaki niteliksel ayrımla, asıl üreticilerden, kendi köylülerinden ayrılır ama onlarla da benzer bir ilişki içindedir. Üretim ilişkilerinin bu yanları yasal hiyerarşi, emir, onur, bağlılık ve soyun bilin-

cinde olma ve değerini bilme üzerine kurulu bir ideolojik oluşumun da varlığına işaret eder.

(iii) Feodal üretimde artı ürüne lordvari tüketim yoluyla el konulur. Bunun ideolojik karşılığı modaya uygun bir tüketim ve davranış eğitimini içerir.

Feodal köylülerin dünyası ise tersine, her şeyden önce sahibi olmadıkları toprağa kolektif olarak bağlı olmaları olgusuyla tanımlanır. Köylüler toprağın sahipliği ve onun üzerinde üretilen artı üründen ayrılmış durumdadırlar ve bir lordun toprağını işleyenler olarak ona bağımlıdırlar. Toplumsal varoluşun bu tarihsel biçimine uygun itaat ve niteliklilik türü kolektivist bir yönelimi; kendi doğduğu toprağa ve köye ideolojik bağlılığı; feodal üretici güçlerin gelişiminin ağır adımlarla olması nedeniyle geleneksel ve yavaş değişen tarımsal beceriler kazanılmasını içerir. Feodal köylülerin formasyonu devletin siyasal sorunlarını içermese bile, yasal hak ve yükümlülüklerin bilincinde olmayı ve değerini bilmeyi içerir: Onlar insani yük hayvanları değil, ama yasal olarak tanımlanmış bir haklar ve yükümlülükler hiyerarşisinin en alt basamağını işgal edenlerdir.

Şimdi *burjuvazinin* kapitalist dünyasına bakalım.

(i) Kapitalist genellikle, kâr amacıyla kullanılabildiği sürece asıl karakteri önem taşımayan üretim araçlarına sahiptir. Rekabete dayalı bir pazarda değiştirilebilir nakit kaynaklarına sahipse, miras yoluyla servet edinmişse veya giderek daha sık rastlanan bir şekilde, bir şirket yönetim kurulu üyesi olup da şirkete kâr sağlama yoluyla üretim araçlarına sahip olma olasılığı doğar. Buna uygun düşen ideolojik formasyon, para kazanma, çalışkanlık, girişim, barışçı yollarla riske

girme, yarışmacılık, bireysel başarı ve doğaya egemen olmayı vurgular.

(ii) Kapitalist genellikle işletmesini el işinin zihinsel işe bağımlılığı temelinde yöneterek iş sürecine katılır. İşçileriyle bir emek pazarında yasal bakımdan özgür ve eşit satıcılar karşısındaki bir emek-gücü alıcısı olarak karşılaşmak zorundadır. Kendi sınıfının diğer üyeleriyle ilişkisi, bir rekabet ve pazar-değişim ilişkisidir. Kapitalist üretimin hedefleri çerçevesinde, ilişkiler hem kâr kuralınca yönetilir, hem de dünyanın bir meta olarak kavranışına, "meta fetişizm"ine yönelik bir ideolojik eğitimin varlığına işaret eder. Burada vurgu, yargı önünde eşitliğin, eşit olmayan yarışmacı performansa eşit olmayan kazançların, pratik, zenginleştirici zihinsel emeğin faziletlerinin ve nesneler ile insanların fiyatlarının bilincinde olma ve kabullenme üzerindedir.

(iii) Kapitalist üretimin kurumlaşmış amacı sermaye birikimidir: kârın yeni kârlar sağlamak için yatırımı. Bu, akılcı muhasebe, düzenlilik, tasarruf ve sürekli çabaya yönelik bir ideolojik itaat ve niteliklilik gerektirir. Ve birikimin anlamına ilişkin varoluşsal sorun çerçevesine, birikimin sürdürülmesi ve mülkiyetin aktarılmasını olanaklı kılacak bir çekirdek aile ile birlikte yürümek eğilimindedir. Şirket kapitalizmi altında bu gereklerin bazıları şirketin kurumsallaşmasıyla karşılanır. Öyle ki tasarruf, aile, vb. bireysel kapitalistlerin ideolojik oluşumunda artık yaşamsal önemde değildir.[28]

---

[28] Burjuva ideolojisinin teorik olarak belirlenmesine ilişkin bir başka Marksist girişim için bkz. Labica, agy. Yazar en önemli yaşamsal özellik olarak "eşitlik"i seçmektedir. Bu bana pek dar görünmektedir.

Kuramsal olarak *küçük-burjuva* ideolojisi de aynı şekilde belirlenmelidir. Çoğu kez yapıldığı gibi, ne tamamen burjuva ne de devrimci proleter sayılabilecek her çağdaş ideolojinin içine tıkıştırıldığı bir kategori olarak ele alınmamalıdır.[29] Basit meta üreticileri ve tüccarların küçük-burjuva dünyası, burjuva dünyası gibi, bir pazarlar ve rekabet dünyasıdır. Ama burada ne ücretli çalışanlar, ne de artık-emeğe el konulması söz konusudur. Ekonomik açıdan da, sermaye birikimine değil, aile tüketimine yöneliktir. Bu farklılıklar, gelişigüzel burjuva para kazanma, girişim ve riske girmenin yerine, çok çalışma ve tasarufla üretim araçlarına sahip olmayı (ve bunu sürdürmeyi) öngören ideolojilerin geçeceğini; üstün zihinsel emeğin yerini bir tek üretici veya tüccarın ekonomik pratikliğinin alacağını; aile güvenliği ve bağımsızlığı kaygısının akılcı kâr hesaplarına üstün geleceğini ima eder görünmektedir. Sözde profesyoneller genellikle gerçekte küçük-burjuvazinin bir parçasını oluştururlar. Gerçi bunların çoğu ücretle çalışan (örneğin, kamu sektöründe çalışan doktorlar) orta tabakadır; diğerleri ise (şirket avukatları, muhasebeciler, "danışmanlar") üst burjuvazinin daha çok entelektüel çanak yalayıcılarıdırlar. Kârlılık kaygısıyla ilişkili olmayan, çıkar gözetmez bir iş ahlâkı ve bağımsızlığı vurgulayan bir "profesyonel" yönelim, aslında küçük-burjuva ideolojisinin bir değişkeni olabilir.

---

[29] Harriet Friedmann küçük-burjuva ve basit meta üretimi kavramlarını ciddi kuramsal açıklama ve ampirik araştırmanın nesneleri olarak almış çok az sayıdaki birkaç Marksisten biridir. Örneğin bkz. "World Market, State and Family Farın: Bases of Household Production in the Era of Wage Labour", Comparative Studies in History and Society 20. cilt, no.4 (1978).

İşçi sınıfının dünyası, kazanılmış ya da miras kalmış sermayeye sahip olmamakla, üretim araçlarından bireysel ve topluca ayrılan bir dünyadır. İşçi sınıfına özgü varoluş *hem* farklılaşmamış emek gücüne sahip bir pazar öznesinin yasal özgürlük ve eşitliğini *hem de* kolektif olarak birbirine bağımlı kol işçilerinin artıkdeğer birikimi için uğraşan yönetsel zihinsel emek karşısında bir grup olarak yaşadıkları bağımlılığı içerir. Bir işçinin ideolojik oluşumu her şeyden önce işe, kol emeğine karşı fiziksel cesaret, sertlik, dayanıklılık ve beceri içeren bir yönelimi gerektirir. Ücret sözleşmesi, çalışma ile boş zaman arasında bir ayrımı ve çalışmanın amacının da tüketim ve ailenin yeniden üretimi olduğunu ima eder. Kapitalist iş süreci, ayrıca, karşılıklı bağımlılığın toplu halde bilincinde olmayı gerektirir. Son olarak, kapitalizmde işçiler, bir devletin "yurttaşları" olan, yasal bakımdan özgür ve eşit pazar aktörleri olarak *siyasal* ideolojik oluşuma içsel olarak açık olmalarıyla da feodal köylülerden ayrılırlar. Eleştirel okurlar kuşkusuz bu sınıf ideolojileri tanımında göze çarpan birçok sorun bulacaklardır. Niteleme, belirginleştirme ve eklere gerek olduğu açıktır. Gerçi yukarda burjuva ideolojisiyle ilgili olarak bu yönde bazı ipuçları verilmişti. Ama aynı tür bir işlemi izleyerek bir üretim tarzındaki ve o üretim tarzının sınıflarının varoluşundaki farklı evrelerle ilgili başka ek açıklamalar gerekli olabilir. Sınıf ideolojileri ayrıca söz konusu kesimlere göre daha da belirginleştirilebilir. Daha genel olarak, yukarıda verilen listenin sınıf ideolojilerinin merkezi öğelerini tümüyle kapsadığını iddia etmiyorum. Aksine, eksik bırakılan çok önemli bir öğe aşağıda tartışılacaktır ve pekâlâ başka öğeler de olabilir. Bununla birlikte, gözden geçirmek koşuluyla, listenin ilgili sınıfların ide-

olojik oluşumu için gerekli öğeleri içerdiğini ileri sürüyorum.

Orta tabakalar belirli bir üretim biçiminin taşıyıcıları değil kapitalizmin gelişmesinin bir ürünüdürler. Bu nedenle, katı Marksist anlamda bir sınıf oluşturamazlar. Onların konumu belki de en iyi biçimde Erik Olin Wright'ın "çelişkili sınıf konumu" kavramıyla anlaşılabilir[30] O zaman da, ideolojik olarak, burjuvazi, işçi sınıfı ve küçük-burjuvazi arasında çelişkili bir sınıfsal konumda oldukları görülecektir.

Farkedilmiş olacaktır ki, hem feodal köylünün, hem de kapitalizmdeki işçinin sömürülüyor, yani yarattıkları artı-değere başkalarınca el konuyor olmasına karşın, bunların kendi sınıf ideolojilerinin tanımı içerisinde hiç de sömürünün kabulü yer almamaktadır. Her ne kadar öncüllerden mantıksal olarak çıkmıyor görünse de, bu Marksistlere oldukça mantıklı görünebilir. Öte yandan sömürülen sınıfların ideolojilerinin tanımında hiç bir devrimci öğeye yer verilmemiştir. Bu da, argümanın kendisiyle mantıksal tutarlılık göstermekle birlikte birçok Marksist'e tuhaf ve mantıksız görünecektir.

Bu itirazları şöyle yanıtlayabilirim: Hem sömürünün kabulünü, hem de sömürüye karşı direnişi simetrik ve kasıtlı olarak ihmal etmemiz mantıksal olarak, şimdiye kadar yaptığımız belirlemelerin tartışma konusu sınıfların sadece *benlik-ideolojilerine* ilişkin olmalarından ileri gelmektedir. Ama bütün konumsal ideolojilerin, hem bir benlik-ideolojisi, hem de ilgili bir *başkalık-ideolojisi* içermeleri nedeniyle ikili bir karaktere sahip olduklarını da söylemiştik. Benlik-

[30] E. O. Wright, *Class Crisis and the State*, London, NLB, 1978.

ideolojileri bir özneyi (bu durumda bir sınıfı) bir başkası veya başkalarıyla ilişkilendirir. İşte *sınıf mücadelesi ve sınıf işbirliğinin öznelerini oluşturan* da bu *sınıfsal başkalık-ideolojileri*dir.

2. Sınıfsal Başkalık-İdeolojileri

Bu sınıfsal başkalık-ideolojileri basitçe mücadelenin aldatmacaları veya mitleri olarak icat edilmemişlerdir, tıpkı benlik-ideolojileri gibi onlar da üretim ilişkilerinden kaynaklanırlar. Sınıf mücadelesi öznelerinin ideolojik oluşumu açısından başkalık-ideolojisinin en önemli yanı, sömürücü sınıflar söz konusu olduğunda diğer sınıflar üzerindeki egemenliklerinin gerekçesi olması; sömürülen sınıflar söz konusu olduğunda ise sömürücülere karşı direnmelerinin temeli olmasıdır.

Feodal üretim ilişkileri aşağıdakiler üzerinde odaklasan bir *aristokrat başkalık-ideolojisi* içerir görünmektedir: aşağı ve üstün doğum; soy ve sop; yönetmek için doğanlar (aristokrasi) ile onlar için çalışmak üzere doğanlar (köylüler) arasındaki ayrım; feodal toplumun dinamikleri açısından sırasıyla üretim, çalışma ve ticaret ile silahlı koruma, askerlik ve devlet yönetimini kapsayan *aşağı ve üstün hizmetler*. Bir feodal üretim biçiminin sürüyor olması da, ideolojik olarak bu aristokrat başkalık-ideolojisinin köylülerce her nasılsa kabul edildiği veya en azından fiilen sorgulanmadığı anlamına gelir. Bununla birlikte bir lord ve köylüleri arasındaki sömürü ilişkisini içeren feodal toplum hiyerarşisi hizmet ve yükümlülük değiş-tokuşuna göre tanımlanmıştı. Feodal köylü direnişine temel olacak noktanın burada yattığını söylemek isterim. Feodal köylüler zahmetle çalışan gayri-kişiler değildi; bazı haklar ve (daha çok) yükümlülüklerle bir hiye-

rarşik konumu işgal ediyorlardı. Ama haklar ve yükümlülükler çeşitli biçimlerde yorumlanabilir ve potansiyel olarak hakların çiğnendiği, yükümlülüklerin artırıldığı bir durumu da içerebilir. Bundan dolayı, *köylü başkalık-ideolojisi* "adil" haklar ve yükümlülükler kavramlarını içeriyordu ve feodal sınıf mücadelesi bu haklar ve yükümlülükler çevresinde gelişiyordu.[31]

Üretim araçlarını denetlemenin kapitalist kanalları ve üretimin kapitalist yönelimine dayanan *burjuva başkalık-ideolojisi*, pazara dönük olmayan girişimin ekonomik rasyonalitesinin doğası gereği daha az olduğunu; düşük bireysel performansın iktidar ve servete ulaşamamaya yol açtığını ileri sürer. Yasal açıdan herkes için fırsatlar eşit olduğundan, işçiler işçi oldukları, yeterince çok çalışıp para biriktirmemiş oldukları ve yeterince zeki olmadıkları için yalnızca kendilerini suçlamalıdırlar. Kapitalizme saldırmak ekonomik olarak akıl dışıdır ve herkesin maddi refahına olumsuz bir etki yapar. Kapitalizmin varlığını başarıyla sürdürmesi bu başkalık-ideolojisinin işçilerce aktif veya pasif, bilinçli veya bilinçsiz kabul edildiğini gösterir. (Feodal aristokrasi karşısında burjuva başkalık-ideolojisi akılcı üretken —zihinsel— emeğin aristokratın ekonomik aylaklığı ve akıldışı *sans-souciance*'ına (tasasızlığına) üstünlüğü konusunda odaklaşır.)

Proleter başkalık-ideolojisi, işgücünün pazarda alım ve satımından yola çıkar. Bu bağlamda işgücü sahiplerinin, bütün yönleriyle kendi başkalık-ideolojilerine temel sağlayan kendilerine özgü bir konumları vardır. Bir yandan işgücü

---

[31] Karşılaştığınız: R. Hilton, *Bondmen Made Free*, London, 1978.

alıcılarıyla pazar ilişkilerinde özgür ve eşit bireysel aktörlerdir. Öte yandan, satmak için sadece çok özel bir metaya, insan yeteneğinin ayrılamaz bir parçası olan kendi iş güçlerine sahip olmakla (mantıksal olarak) pazarda ayrı bir sınıf oluştururlar. Bu durumun doğasında emeğin tümüyle bir metaya çevrilmesine karşı, *çalışan kişinin* pazarın ve sermaye birikiminin meta rasyonalitesine karşılık iş edinme, yeterli geçim ve belli bir güvenlik hakkını ileri sürmesiyle ortaya çıkan bir direniş de saklıdır. Bu, girişimci/ yöneticinin kâr getirici eylemlerinden farklı olarak, emek sürecine doğrudan katılınmasıyla daha da güçlenir.

İşçilerin pazarlık durumu öyle düzenlenmiştir ki, onların gücü (esas olarak) ne bireysel özgüllüğü çok az olan sattıkları metaya, ne de metalarının alıcısına "kapıyı göstermek"teki bireysel yeteneklerine bağlıdır. Aksine, işçilerin gücü kapitalistler karşısındaki büyük sayısal üstünlüklerinden gelir. Kuşkusuz etkili bir biçimde birleşebilirlerse. O halde proletaryanın ideolojisinin bir başka temel özelliği, yarışmacı bireyciliğin karşıtı olarak *dayanışma*dır. Sendikalar işçi sınıfı kurumlarının en karakteristik ve evrensel olanıdır.

Dahası, emek pazarındaki ikili durum (birey ve sınıf olma-Ç), yasal bakımdan özgür ve eşit pazar öznelerinden ayrı olarak bütün kategoriler veya "sınıflar" arasındaki bir ekonomik farklılaşma ve çatışmanın farkına varmak anlamında *sınıf bilinci* doğurmaya eğilimlidir. İşçiler özgür ve eşit bir pazar aktörleri sınıfı olarak aynı zamanda bir devletin özgür ve eşit üyeleri veya "yurttaşları" oldukları için, bu farkına varma, sınıfsal temelde bir siyasal eyleme eğilimi de gerektirir. İşçi sınıfı partileri de gelişmiş kapitalist toplumlarda neredeyse evrensel bir olgudur.

Yönetilen ve sömürülen sınıflara özgü direnişin başkalık-ideolojileri, verili bir üretim tarzının sömürülen öznelerini ortaya çıkaran itaat-niteliklilik türünde kayıtlıdırlar. Nitekim feodal köylülerin birçok yükümlülüğe tabi kılınması, eşzamanlı olarak, onları sadece bu yükümlülükleri taşımaları için değil, ama bazı hakların farkına varmaları ve onları ileri sürme yeteneği kazanmaları için de gerekli olan nitelikleri kazandırır. Kapitalizm işçilerin meta ilişkilerine ve sermaye birikimi mantığına itaat etmelerine yol açar; ama sadece artı-değer üretmeleri için değil, fakat aynı zamanda özgür kişiler olarak davranmaları ve pazarlık yapmaları için gerekli olan nitelikleri de kazandırır.

Benlik-ideolojileri gibi başkalık-ideolojileri de, aslında toplumsal ideolojik sesleniş süreçleri içinde ve çeşitli onaylama ve yasaklama biçimlerince yönetilen bir öğrenme süreci yoluyla üretim biçiminin kendisiyle birlikte gelişir. Bu ideolojik gelişme, hem çocuklukta olduğu gibi yetişkinlikte de bir dizi bireysel süreci, hem de toplu (kolektif) oluşum ve toplu örgütlenme süreçlerini kapsar. Toplu süreçler, soyluların aristokratik davranış kurallarını belirleyen saraylarından ve köylülerin köylerinden başlayıp, kasaba meclisleri ve meslek birliklerinden geçerek, fabrikalara, yardımlaşma derneklerine ve sendikalara kadar uzanır.

Yeni sınıf ideolojilerinin ortaya çıkması, kuşkusuz, her zaman, önceden var olan ve farklı toplumlarda özgün tarihsel biçimler alan ideolojiler ve ekonomik, siyasal koşullar çerçevesinde gerçekleşir. Örneğin, proletaryanın başkalık-ideolojisi, kapitalist meta ilişkilerinin ilerlemesine karşı direnişinde önceki köylü ve zanaatkârların ideolojisine başvurabilmiştir. Ama yenilgi, oluşum halindeki işçi sınıfını proleterleşmesine karşı köylü ve zanaatkâr çözümleri terk etmeye

zorladı. İşçi sınıfı aynı zamanda burjuva ideolojileriyle de karşılaşmak ve yenmek zorundaydı. Bu ideolojiler birleşik "sınaî" ya da "üretken sınıf"; bireysel kendi kendini eğitme ve geliştirme ve "aklın" yaygınlaşması üzerinde yoğunlaşmıştı. Tümü de yaygın kavramlar olmalarına karşılık işçilerin kapitalizmdeki durumlarına uygun olmadıklarını adım adım kanıtlamışlardır.

Yönetilen sınıfların başkalık-ideolojisinin bu merkezi yanlarının, bir yandan sınıf mücadelesinin öznelerini oluştururken, öte yandan verili sömürü ve egemenlik tarzının aşılmasına açıkça işaret etmedikleri kuşkusuz gözlenmiş —tabii bazılarınca kaygıyla— olacaktır. İşçi sınıfının başkalık-ideolojisi içerisine "sosyalizmi" ya da Marksizmi veya Marksizm-Leninizmi, kasıtlı olarak katmadım. Bir skandal sayılabilecek bu atlamanın nedeni şudur: Marksist teoride sınıflar ve sınıf mücadelesi sömürücü üretim biçimlerinin işleyişinin kurucu öğeleridirler. Bu nedenle sınıf mücadelesi kendi başına, üzerinde temellendiği ve içerisinde iş gördüğü sömürü ve egemenlik biçimini aşamaz. Toplumsal devrime götüren şey, belli bir üretim biçiminin çelişkili ve parçalayıcı dinamiğidir. Böyle bir devrim, aynı dinamiğin neden olduğu değişik parametreler altındaki sınıf mücadelesinin ürünüdür. Sınıf mücadelesi verili bir üretim biçimini dönüştürmenin itici gücü olduğu kadar, aynı zamanda onun süregiden yeniden üretiminin de bir parçasıdır. Çelişkili ve parçalayıcı dinamiğin var olan sömürü ilişkisinden kaynaklanması gerekmez. Gerçi burjuva devriminin köylü mücadeleleriyle de ilişkili olduğu doğrudur ama kapitalizm efendi-köylü ilişkisinden değil, feodalizmin çatlakları içinde doğup gelişmiştir. Kapitalizmden sosyalizme geçiş Marx'a göre kuşkusuz doğrudan sermaye-emek ilişkisi içinde gerçekleşiyordu, ama

bunun tek nedeni, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte, sermaye-emek çelişkisinin alanının değişmesiydi.[32]

Kanımca sosyalist ideolojinin, sosyalist bir toplumu hem iyi, hem de gerçekleşmesi olanaklı gören bir ideolojinin işçi sınıfının varlığında zımni olarak bulunduğu, bu nedenle işçi sınıfı ideolojisinin bir parçasını oluşturduğu mantıksal olarak iddia edilemez. Kautsky ve Lenin'in işçi sınıfı ile sosyalist ideoloji arasındaki ayrılığa ilişkin görüşleri bu anlamda doğrudur. Sosyalist (ve komünist) ideolojinin temel toplumsal gücünün işçi sınıfı olmuş olduğu ve olmakta olduğu kuşkusuz bir gerçektir. Ama bunun böyle olduğunu, sosyalizmi işçi sınıfı ideolojisine dâhil etmeksizin ya da o muğlâk faydacı "çıkar" kavramına başvurmaksızın açıklamak olanaklıdır. İşçi sınıfı ile sosyalist ideoloji arasında, sosyalizm ile başka hiçbir sınıfın ideolojisi arasında var olmayan, güçlü bir *seçici ilgi*, karşılıklı birleşme ve eklemlenme potansiyeli vardır. Sosyalizm gerçekte, işçi sınıfı ideolojisinin, üretken emeğe toplu yönelimi, çalışan kişiyi meta ilişkileri karşısında olumlaması, sınıf bilinci ve dayanışması gibi bütün merkezi öğelerinin siyasal bir strateji içerisinde belirlenmesi ve geleceğin toplumuna yansıtılmasıdır. Benzer bir özel yakınlık işçi sınıfı ideolojisiyle Marksist teori arasında ve proleter sınıf bilinci ile kapitalist toplumda sınıf ilişkileri ve mücadelelerinin bireysel yarışmacı ilişki ve mücadeleler karşısında ezici bir öneme sahip bulunduğuna ilişkin Marksist önermeler arasında da vardır. Marksist sosyalizm ayrıca, işçi sınıfının

---

[32] Böyle bir teorinin anahatlarını International Political Science Association'ın 1979 Moskova Kongresi'ne sundum. "*Enterprises, Markets and States. A first, Modest Contribution to a General Theory of Capitalist Politics.*"

kapitalizmin çelişkili gelişimi içindeki konumu üzerinde odaklanarak, işçi sınıfının belirli yetenek ve potansiyellerine ilişkin bir kuram da içerir ve işte bu açıdan Marksizm işçi sınıfı mücadelesine stratejik bir yön katar.

Şimdi, işçi sınıfı ideolojisini yukarıdaki gibi tanımlamış ve belirlemişken bunu söylemek, sosyalist ideoloji ve Marksist teorinin işçi sınıfının varlığıyla bir ilgisi olduğu anlamına gelir. Bu yalnızca, ideolojiler âlemindeki bir rastlaşma sorunu değildir. Dahası Marksist sosyalizm yalnızca entelektüellerin yarattıkları bir şey değildi. O Marx ve Engels'in işçi sınıfından ve mücadelelerinden öğrendikleriyle gelişti.[33]

3. Sınıfsal ve Sınıfsal-Olmayan İdeolojiler

Analizimize yöneltilebilecek olası bazı eleştirileri düşünerek, sınıf ideolojilerinin varoluşsal- ve tarihsel-kapsayıcı ideolojilerle eklemlenmesini de tartışmalıyız. Bu, kuşkusuz Marksist bir ideoloji teorisinin temel bir sorunudur. Çünkü tarihsel maddecilik bu ideolojiler ve öznellik biçimlerinin farklı sınıflarla farklı yollardan eklemlendiğini ileri sürer. Yer kaygısıyla kısa birkaç düşünce belirtmekle yetineceğim.

Birincisi, feodal ve burjuva ideolojilerinin özgül yönlerinin çoğunun sınıfın sadece erkek üyeleriyle ilgili olduğu, dolayısıyla son derece cinsiyete-özel nitelikler taşıdığı belirtilmeye değer. (Bir seçimle yüzyüze geldiğinde feodal ve burjuva erkeklerin ideolojik oluşumlarını göz önüne aldım. Çünkü artık ürüne el konulması ve sahiplenilmesi işine doğrudan karışmış olan genellikle sadece onlardı.) Bu, işçi sınıfı ideolojisi için pek geçerli değildir; gerçekte, cinsiyete özel durumlar burada bir ölçüde yalnızca fiziksel dayanıklılıkla

---

[33] Bkz. Therborn, *Science, Class and Society*, s.326 vd.

ilgilidir. Burada emek hareketi ile kadın hareketi arasındaki, her ne kadar zor da olsa, tarihsel bağların temel nedenlerinden biri görülebilir. (Sınıf ideolojisi, bir sınıfın üyelerinin ideolojik bileşiminin tümü olmadığından, bu da kaba erkek cinsiyetçiliğinin işçi sınıfı arasında var olmuş olmadığı ve şimdi de var olmadığı anlamına gelmez.) Feodal ve kapitalist ideolojilerin daha fazla cinsiyetçi özellikler taşıması belki de büyük ölçüde, mülkiyetin aktarılmasını düzenlemekte ailenin rolü, feodalizmin askeri yönelimi ve karakteristik savaş biçimlerinde fiziksel güce verilen büyük önemle yakından ilgilidir. Sermayenin aileden ayrıldığı şirket kapitalizminin gelişmesiyle burjuva benlik-ideolojisinde de daha az bir cinsiyetçilik beklenmelidir. Kuşkusuz sınıf ideolojilerinin cinsiyetçiliğinin derecesinde ailenin rolünün anahtar olduğu görünmektedir. Köylü emeği ve öznelliği aile üretim birimi içerisinde cinsiyetlere özgü idi. Aile bir tek soyun ve mülkiyetin düzenlenmesinde rol üstlenerek üretimden ayrıldığı zaman cinsiyet farklılıkları iyice belirginleşmişti. Ailenin, kölelerin ve işçilerin sömürülmesiyle çok az ilgisi vardı; plantasyon köleliği ve erken sanayi kapitalizminde doğrudan üreticiler için cinsiyete özel görece az özellik söz konusuydu. İşçi sınıfı ailesinin daha sonra yeniden öne çıkması belki de burjuva benlik-ideolojisi ile işçi sınıfının metalaşmaya karşı direnişinin birleşik etkisi olarak görülmelidir.

İkinci olarak, din hakkında bir şeyler söylenmelidir; çünkü feodal Avrupa'da Kilise'nin merkezi bir ideolojik aygıt olduğu tarihsel bir gerçektir. Üretici güçlerin ve doğaya ilişkin bilgilerin düzeyi sınırlıyken, yaşam ve ölümün anlamına ilişkin doğaüstücü varoluşsal ideolojilerin insan yaşamında önemli bir rol, üstelik savaş, salgın hastalık, doğal afetler ve feodal toplumda erkek ve kadınların çoğunu etkileyen ola-

ğan kıtlıkların neden olduğu kitlesel acılarla önemi iyice artan bir rol oynamış olduğunu kestirebiliriz. Doğuştan gelen toplumsal ayrımları vurgulayan bir sınıf ideolojisiyle ölümden sonra bir yaşam sunan bir din arasında belki seçici bir ilgi bile bulabiliriz. Gerçekte, sömürülen yığınları denetim altında tutmanın bir aracı olarak din gereksinmesi bir sürü feodal ideolog tarafından açıkça ifade edilmiştir. Bunu bir yana bırakacak olursak hiçbir feodalizm ve feodal sınıflar kuramının, ne egemen dinsel öğretinin özünü, ne de Kilise'nin konumu açıklayabileceğini de belirtmemiz gerekir. Katolik Kilisesi'nin Avrupa burjuva devrimlerinin hasmı ve hedefi olarak önemli rol oynamış olması gerçeği onu feodal bir kurum yapmaz — bildiğimiz gibi, Katolik Kilisesi feodalizmden önce de, sonra da vardır. Çıkarabileceğimiz bütün sonuç şudur: Katolik Kilisesi, feodal iktidar örgütüyle, çok önemli biçimlerde, kurumsal olarak birleşmiş ve ideolojik olarak eklemlenmiştir.

Sınıflar her zaman devletler içinde varolurlar; politik analizin amaçları bakımından en önemli tarihsel-kapsayıcı ideoloji devletin bütün üyelerine hitap eden ideolojidir. Feodal sistemde dar anlamıyla monarşizm, monarşinin bütün uyruklarına seslenen tam anlamıyla böyle kapsayıcı bir ideolojiydi. Burjuva devrimiyle birlikte milliyetçilik benzer bir rol oynamaya başladı. Sosyalist devletler de bu ideolojiye sıkça başvurdular. Şimdi, milliyetçiliğin burjuva devrimi ve burjuva yönetimiyle tarihsel ilişkisi bazı bakımlardan oldukça şaşırtıcıdır. Çünkü burjuva sınıf ideolojisi ile milliyetçilik arasında hiç de sosyalizm ile işçi sınıfı ideolojisi arasındaki gibi bir ilgi yoktur. Pazar rasyonalitesi ve yarışmacı bireycilik, burjuvazinin çeşitli kesimlerinin, özellikle en üst kesiminin karakteristiği olan kozmopolitizmle çok daha fazla ortak

yöne sahiptir. Milliyetçiliğin burjuva devrimi ile ilişkisi, hanedan ve/veya sömürgeci iktidarın karşısına belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan, yasal olarak özgür ve eşit yurttaşlardan oluşan bir devleti koyan bir mücadele ideolojisi sağlamasıyla başladı. Klasik örneklerde, burjuvazi ancak bundan sonra geniş ve karmaşık bir devrimci sürecin önderi ve fatihi olarak ortaya çıkabildi. Ama milliyetçiliğin kurulu burjuva düzenindeki rolünü biraz daha araştırmak istersek, kapsayıcı tarihsel ideolojilerin karakterini çok daha derinlemesine incelememiz gerekir.

Kapsayıcı tarihsel ideolojiler yönetici sınıfın meşruiyet formülleri olarak icat edilmemişlerdir. Tıpkı devletin kendisi gibi bunlar da devletin ve devlet içerisindeki mücadelelerin tarihsel sonucunu ifade ederler. Değişik somut biçimleri içinde bunlar, sınıflara ayrılmış bir nüfusun yaşantı ve anılarının ifadeleri veya hazineleridirler. Bu nedenle, hem halk sınıflarının önemli bir parçasını oluşturduğu bir tarihsel mücadele geleneğini, hem de bu mücadelelerin tanımı gereği çoğunlukla yönetici sınıfın bir zaferi olan sonucunu ifade eden ikili bir karaktere sahiptirler. Hem halk egemenliği ve bağımsızlık uğruna verilen mücadelelerin, hem de toprak, toplumsal konum ve kültürel haklar uğruna başka halklara karşı verilen mücadeleleri içerirler. Burjuvazinin iktidara yükselişinde yaşamsal bir rol oynadığından, sınıfa indirgenemeyen kapsayıcı bir ideoloji olarak milliyetçilik pek doğaldır ki burjuvazinin yönetimi ile eklemlenecekti.

Ama, alt sınıfların kapsayıcı ideoloji ile birleşmeye çalışması da, kapsayıcılığın kendisi, yönetici sınıf üyelerinin ve kesimlerinin etkilenebilir olması demek olduğundan, doğal-

dır. Bu iki yolla yapılabilir. Alt sınıflar, feodal köylülerin monarka başvurmaları veya İkinci Enternasyonalin çoğu işçi sınıfı partilerinin 1914'de "ulusal dava" etrafında toplanmalarının tanıklık ettiği gibi, tarihsel mücadelelerin sonucunu ifade eden kapsayıcı tarihsel ideolojinin egemen eğilimiyle birleşebilirler. Ya da bir devletin geleneğinin bir parçasını da oluşturan ve onun tarihsel ideolojisinde kayıtlı halk mücadeleleriyle birleşebilirler. Anti-faşist Direniş ve anti-emperyalist kurtuluş hareketleri bu sonuncu tür eklemlenmeye örnek oluşturur. Bir başka deyişle, alt bir sınıfın ideolojisinden yola çıkan biri, ya milliyetçiliğe sarılıp, boyun eğerek galiplerin davasını savunabilir ya da "ulusal-halkçı" gelenekle birleşerek mücadele geleneğinin yanında yer alabilir.

Kapsayıcı tarihsel ideolojileri bir yana bırakmadan önce, herhangi bir devletin tarihinin ve mevcut gerçekliğinin normalde, birçok farklı tabakanın yanı sıra, ikiden fazla sınıfı içerdiği belirtilmelidir. Bu nedenle ulusal-halkçı gelenekle açıkça bağ kuran bir sınıf hareketi, diğer halk sınıflarının mücadeleleriyle de ilişki kurmalıdır. Kapitalizmdeki işçi hareketi için de bu, genellikle köylü ve küçük-burjuva mücadeleleri anlamına gelir.

Sınıf ideolojileri her zaman diğer konumsal ideolojilerle yarışmak ve ilişkili olmak zorundadır. Her ne kadar feodal aristokrasi, soylu ile soylu-olmayan arasındaki sınır çizgisinin çok açık bir biçimde bilincinde idiyse de, sınıf bilinci bir tek işçi sınıfı ideolojisinin içsel bir özelliği olarak görünmektedir. Ama bu, proletaryada diğer sınıflardan zorunlu olarak daha fazla bir sınıfsal bağlılık bulunduğunu göstermez. Aynı

zamanda, sürekli olarak yönetici sınıfın önde gelen kesimlerini gözeten bir sınıfsal bağlılık lojistiği ve gezi, haberleşme kolaylıkları da göz önünde bulundurulmalıdır. Verili bir sınıf ideolojisinin birleşik sınıf öznelerini kurma çabasında kendileriyle rekabet etmek zorunda olduğu temel konumsal ideolojiler, söz konusu sınıfa bağlı olarak önemli ölçüde farklılaşacaktır. Feodal aristokrasi, burjuvazi ve küçükburjuvaziyi ilgilendirdiği kadarıyla en önemli farklılık unsuru sınıf ideolojisinin kendinde mevcuttur. Aristokrasi söz konusu olduğunda bu, soyun önemliliğidir; burjuvazi ve küçükburjuvazi söz konusu olduğunda ise mülkiyetin aktarılmasında bireyin (yarışmacı bireyciliğin öznesi) ve çekirdek ailenin oynadığı roldür. İşçi sınıfı ideolojisi ise kendini kanıtlamak için hepsinden çok mesleki ideolojilerle —belirli mesleklerin ve zanaatların belirli iş yaklaşımı ve dayanışması— yüz yüze gelmek ve onları kendi içinde eritmek zorundadır. İşçi sınıfının gerçek tarihinde Marksistlerin gerçekten sistemli bir biçimde incelemedikleri kitlesel göç olgusu ve bunun yol açtığı çok etnik kökenli işçi sınıfları olgusu da vardır. İşgücünün farklı etnik kökenlilerce oluşturulduğu durumlar söz konusu olduğunda ise, etnik özellik, kuşkusuz işçi sınıfı ideolojisiyle yarışan konumsal bir ideoloji haline gelmektedir.

Yukarıda ideolojik evrenin sınıf ideolojilerine indirgenemeyeceği, ama sınıflı bir toplumun ideolojik birlikteliğinin sınıflar temelinde düzenlendiği ve ideolojik değişmenin sınıf mücadelesince üst belirlendiği öne sürülmüştü. İdeolojilerin sınıfsal düzenine ilişkin tez herhangi bir "temsil" kavramına bağlı değildir. Sınıf siyaseti gibi sınıf ideolojileri de kendile-

rinden başka bir şeyi —"sınıf çıkarları" gibi— "temsil" etmezler. Gerçekte "temsil" kavramı, Marksizmin terk edilmesi zorunlu faydacı mirasının bir parçasıdır. Sınıf düzeni iki farklı olguya gönderme yapar. Birincisi, ampirik olarak gözlemlenebilir bir olgudur: Belli tür ideolojik temalar farklı sınıfların var oluş biçimleriyle farklı biçimde bağlantılıdır ve bu nedenle sınıf çizgilerine göre az çok yeniden tanımlanırlar. İkincisi, insanların özgül sınıfsal konumların özneleri-görevlileri olarak davranabilmeleri için, analitik olarak üretim ilişkileri temelinde tanımlanan sınıf ideolojilerince sınıfsal özneler olarak oluşturulmaları gereği vardır. Bu durumda bu sınıf ideolojileri, sınıfsal-olmayan ideolojilerle çeşitli eklemlenme türleri içinde var olurlar.

4. Sınıf İdeolojilerinin İncelikleri ve Değişiklikleri

Yukarıda tanımlandığı anlamıyla sınıf ideolojileri, öğretiler ya da incelikle işlenmiş söylem biçimleri değildir. Bunlar somut biçim ve işlenmişlik bakımından çok büyük değişiklik gösteren oldukça sınıfa özgü *çekirdek* söylem *temaları*dırlar. Bu çekirdek temalar, sınıfların toplumsal gücü ve söylemsel-olmayan pratiklerinin tamamlayıcı parçasıdır. Ve söylemsel pratik içindeki aydınlar, uzmanlar, kendi itaat niteliklilikle-rinin "göreli özerkliği" ne denli geniş olursa olsun, kurumsal olarak toplumsal sınıflara bağlıdırlar.

Uzman grupların ve aydınlar tabakasının oluşumu, üretim ilişkilerinin öngördüğü işbölümünden daha geniş bir toplumsal işbölümünün bir özelliğidir. Onların entelektüel oluşumu, basitçe sınıf ideolojileri alanına indirgenemeyecek tüm bir ideolojiler evreniyle ilgilidir. Özellikle önemli olan, onların kapsayıcı varoluşsal ideolojilerle —din ve laik felse-

fe— ve devlete bağlı kapsayıcı tarihsel ideolojilerle ilişkileridir. Ama böyle aydınların oluşumu, artık ürünün ne kadarına ve nasıl el konulduğuyla üst belirlenir. Bu da kurumlara maddi temel sağlayan, aydınların bağlanmaları gereken toplumsal güçleri belirleyen ve devlet aydınları söz konusu olduğunda onların görevlerini özgül sınıfsal devletlerin özgül sınıfsal görevlerinin parçası olarak büyük ölçüde düzenleyen bir süreçtir. Bu varoluşsal- ve tarihsel-kapsayıcı aydınlara Gramsci "geleneksel" aydınlar der.[34] Gramsci bu aydınları özgül sınıfsal pratiklere organik olarak bağlanmış aydınlardan sınıf ideolojilerinin uzmanları ve işleyicilerinden ayırır. Liberal ekonomi ve siyaset yazarları, iş avukatları, teknisyenler, reklamcılar, burjuva politikacılar ve gazeteciler, burjuvazinin "organik" aydınlarına örnektirler. İşçi sınıfı da kendi aydınlarını (hatipler, örgütçüler, broşür ve marş yazarları, gazeteciler, sendika ve parti okulu öğretmenleri, vb.) üretmiştir. Burada yaptığımız ayrım Gramsci'ninkine uyar ama farklı bir temele dayanır: Bir yanda, farklı sınıflarla çeşitli biçimlerde eklemlenen varoluşsal- ve tarihsel-kapsayıcı ideolojilerin uzmanlaşmış üreticileri, işleyicileri ve yayıcıları; öte yanda kendilerini belli sınıf ideolojilerine adamış olanlar.

Sınıfların gelişimi ve mücadelesi hem organik sınıf aydınlarının üretimini gerektirir, hem de geleneksel aydın tabakanın yeniden yapılanması ve yeniden saflaşmasına hizmet eder. Bazı koşullarda bu aydın tabakanın bazı üyeleri veya kesimleri eski sınıf bağlarını terk edebilir ve yeni bir sınıfla bağlar kurabilir. Marx ve Engels'in işçi hareketine katılmaları bu sürecin ünlü bir örneğidir. Başka bir yerde[35] göster-

---

[34] Gramsci, *Prison Notebooks*, London, 1971

[35] Science, *Class and Society*, s. 326 vd.

miş olduğum gibi bu, Kautsky'ci yaklaşımın öngörme eğiliminde olduğu gibi kültürlü aydınların kitlelere ışık tuttukları tek yanlı bir jest değil, ama iki yanlı karmaşık bir öğrenme ve önceden bildiklerini unutma sürecidir. Sınıf ideolojileri sayısız biçimlerde gelişir, işlenir, yarışır, çarpışır ve diğer sınıflarınki dâhil başka söylemlerce etkilenirler. Bu, onların belirli çekirdek temaları çevresinde, sınıf pratikleriyle sürekli etkileşim içindeki aydınların çalışması aracılığıyla ve tarihsel üretim tarzları içerisinde gerçekleşir.

Elbette ki geniş Gramsci'ci anlamında aydınların rolü, ideolojinin işlenip geliştirilmesiyle sınırlı değildir. İdeolojileri birbiriyle kıyaslamak, farklılıkları keskinleştirip aydınlatmak ve böylece bazı ideolojilere bağlılığı geliştirmek ve pekiştirmekteki rolleri de eşit önemdedir. Aşağıda ideolojik seferberliğe ilişkin sorulara yeniden döneceğiz.

IV. İDEOLOJİLERİN TOPLUMSAL DÜZENİ

1. İdeolojinin Toplumsal Süreci

Yukarıda ideolojinin diyalektik işleyişi, maddi belirlenimi ve sınıfsal yapısına ilişkin bazı genel önermeler ortaya koyduk. Şimdi ideolojilerin işlevine, özellikle de çağdaş kapitalist toplumlardaki işlevine daha somut bir göz atalım. Özellikle çağdaş ileri kapitalist toplumlarda bir toplumsal düzen ve ideoloji anlayışına ulaşmak için, ideolojilerin gerçekte, düşünce tarihindeki geleneksel yaklaşımla karşılaştırıldığında, bir *düzensizlik* hali içinde varolduklarını kavramalıyız. İdeolojiler ne sahip olduğumuz ve eylemlerimizde kullandığımız düşünceler, ne de büyük beyinlerin (başkalarının bir müzedeki sergilerin önünden geçen ziyaretçiler gibi inceledikleri, anımsadıkları, kabul veya red ettikleri) düşüncelerini sunan incelikle işlenmiş yapıtları olarak işlev görür. Verili bir toplumda ideolojilerin nasıl işgördüğünü anlamak için her şeyden önce, onları mal-mülk veya metinler olarak değil, ama *süregiden toplumsal süreçler* olarak görmemiz gerekir. İdeolojiler bize işte böyle süreçler olarak seslenir ya da hitap ederler. En ender seslenme biçimi de, geleneksel düşünce tarihyazımında içsel olarak var olan bir biçimdir, yani tek başına bir okuyucuya doğrudan seslenen işlenmiş yazılı bir metindir.

Öyleyse, süregiden toplumsal süreçler olarak ideolojiler, mal-mülk değildir. Ayrıca ideolojik seslenmeler her şeyden önce kim olduğumuzu durmaksızın kurdukları ve yeniden kurdukları için "ruh halleri" de oluşturmazlar. Tek bir insan hemen hemen sınırsız sayıda özneler olarak davranabilir ve bir insanın yaşamı boyunca aslında pek çok öznellik canlandırılır. Herhangi bir durumda, özellikle karmaşık modern bir toplumda, bir insan kural olarak genellikle bir kerede yalnızca birini gerçekleştirebileceği birçok öznelliğe sahiptir. İdeolojiler sadece içinde yaşadığımız dünyaya ilişkin söylediklerivle değil, seslendikleri özne türü olarak bize kim olduğumuzu anlatmaları bakımından da farklılaşır, yarışır ve çatışırlar. Var olana ilişkin bu farklı seslenişler, çoğunlukla böyle bir özne için doğru ve olanaklı olana ilişkin farklı seslenişlerle de ilişkilidirler.

Örneğin bir grev ilan edildiğinde bir işçiye işçi sınıfının bir üyesi, bir sendika üyesi, bir iş arkadaşı, iyi bir işverenin vefalı bir işçisi, bir ana veya baba, dürüst bir işçi, iyi bir yurttaş, bir komünist veya anti-komünist, bir Katolik vb. olarak hitap edilebilir. "Evet, ben böyleyim; işte bu benim!" dedirten hitap türü, o kimsenin grev çağrısına nasıl yanıt vereceğini de etkiler. İdeolojik mücadele yalnızca rakip dünya görüşleri arasında yürütülmez. Aynı zamanda belirli bir öznelliğin — örneğin mümin birey, yurttaş ya da bir sınıfın üyesi olarak— savunulması üzerine; "üretici sınıflar", "halk" veya "sömürülen" gibi belirli özneleri içeren veya dışlayan tanımlar üzerine ve grev çağrısı örneğinde olduğu gibi hangi öznelliğin uygun olduğu üzerine de bir mücadeledir.

"İdeolojiler öznelere seslenir" ifadesi, ideolojilerin sabit ve bütünsel bir özne tarafından dışsal bir şey olarak algılanmadıkları anlamına gelir. Belirli bir sesleniş algılandıkça, algı-

layan değişir ve (yeniden) oluşur. Bir yandan benimseme ve hoşnutluk ifadeleri, öte yanda ani isyan patlamaları arasındaki karşıtlık, bu genel olgunun yalnızca dramatik, özel bir örneğidir. Birbirleriyle sürekli çatışan ya da en azından yarışan farklı seslenişlerin hedefi olan (erkek veya kadın) algılayıcı, kendi algıları, tepkileri ve karşı seslenişlerinde her zaman tutarlı olmak zorunda değildir. Üstelik bilinçli öznelliklerimizin altında yatan ruhsal yapı, monolitik de değildir; aksine çatışan güçlerin bir alanıdır. Ama daha da önemlisi, öznelliklerin ideolojik (yeniden) oluşumunun toplumsal bir süreç olmasıdır. Benimseme ve isyan arasındaki ani değişiklikler yalnızca bir bireysel değişmeler dizisi değil, kolektif süreçlerdir. Bu kolektif süreçler büyük ölçüde, o anda geçerli onaylamalar ve yasaklamalar matrisindeki açılma ve kapanmalar tarafından yönetilirler. Bu açılma ve kapanmalar ilkin oldukça önemsiz görünebilir ama daha sonra karşı-iktidar veya iktidarsızlığın kolektif dinamikleri aracılığıyla hızla belirleyici hale gelebilirler.

Değişmez bir birlik ve tutarlılığa sahip olmayan yalnızca seslenen ya da seslenilen özneler değildir. İdeolojilerin kendileri de eşit ölçüde değişkendir. Analitik amaçlarla ideolojileri kaynakları, konuları, içerikleri ya da seslendikleri öznelerine göre sınıflandırmak olasıdır. Ama süregiden seslenme süreçleri olarak ideolojilerin, bir ideolojiyi diğerinden ya da bir ideolojinin bir öğesini kendi bütününden ayıran doğal sınırları, doğal ölçütleri yoktur. Özellikle günümüzün açık ve karmaşık toplumlarında farklı ideolojiler —nasıl tanımlanmış olurlarsa olsunlar— yalnızca birlikte var olmak, yarışmak ve çatışmakla kalmaz, aynı zamanda birbirleriyle örtüşür, etkileşir ve birbirlerine bulaşırlar da. Bu, hem sınıf ideolojileri arasındaki hem de sınıfsal ve sınıfsal-olmayan ideolo-

jiler arasındaki ilişkiler için geçerlidir. Bir sınıf ideolojisi kendi başına saf biçimde yalnızca analitik bir yapı olarak ve daha gelişkin biçimde de muhtemelen bir öğretisel metin olarak var olur. Dahası, ideolojiler maddi olmayan düşünceler ya da seslenişler olarak işgörmezler. Her zaman, sınırları maddi olarak çizilmiş, belirli toplumsal durumlarda ve maddi özgüllüğü verili bir ideolojinin etkililiğini etkileyen özel iletişim araçları ve uygulamaları aracılığıyla üretilir, taşınır ve algılanırlar. Teknoloji, olanaklı olan iletişim alanını, teknolojinin maliyeti de geçerli iletişim araçlarının dağılımını etkiler. Ama iletişim teknolojisi ve ekolojisi, bu araçların sahibi kim olursa olsun, ideolojik güç ilişkilerini etkiler. Bir çalışma grubu veya bir örgüt toplantısının dışa kapalı, içerde yoğun ve karışık iletişim ağı, bir dinleyici kitlesine bir hoparlörden seslenmenin anlık etkisinden ya da evde dinlenilen bir TV konuşmasının (TV'den yayınlanan sınıfsal bir sesleniş olsa bile) bireysel etkisinden farklı, görece istikrarlı, toplu bir etki yaratır.

"İdeolojik bir argümanın nasıl başarı kazanacağı" üzerine bir kılavuz sunamayacak olsak da, ideolojik savaşların nasıl yürütüldüğü, kazanıldığı ya da yitirildiğinin bazı yanlarını kısaca inceleyerek bu bölümü bitirelim. İdeolojik bir savaşın kazancı ya zaten kurulmuş öznelerin yeniden kurulması, tabiliğinin kaldırılması, yeniden tabi kılınması ve yeniden niteliklilik kazanmalarının sağlanmasıdır, ya da bir meydan okuma karşısında onların yeniden üretilmeleridir. Bu süreçte çözülmesi gereken dört tür sorun vardır. Birincisi, konuşmacı veya "ajitatör", hitap edilen öznelerden biri ya da her nasılsa onların nezdinde saygı uyandıracak konuma ve bilgiye sahip biri olarak konuşmak ve onlarca dinlenilmek hakkını kazanmalıdır. İkincisi, belirli bir kimlik türünün, di-

yelim "işçiler"inkinin "Hıristiyanlar", "İngilizler" ya da "futbolseverler"inkine karşıt olarak uygunluğunu ileri sürmelidir. Bu nedenle bu seslenme biçimi, dünyanın bazı özelliklerinin diğerlerinden, örneğin sömürünün karşılıklı bağımlılık veya refahtan daha önemli olduğunu ileri sürmeyi içerir. Bu, seslenilenlerin şimdiki ya da geçmişteki bazı deneyimlerine gönderme yapıp, bağlantı kurarak sağlanır. Üçüncüsü, iyi ve kötü olan, geçerli değer yargılarına göre nitelenmelidir. Nitekim geçerli kavramlardan yola çıkarak, yeni ve değişen koşulların, bazı yeni değer yargılarının benimsenmesini gerektirdiği iddia edilebilir. Son olarak, belli bir eylem türüne çağrı, önerilen yolun düzgüsel hedefleri gerçekleştirmek için mümkün tek ya da en iyi yol olduğunu ima eder. Ve bu, konuşmacının gene varolan deneyimlerle bağlantı kurmasını gerektirir. Ya da bir başka seçenek olarak, başarı olanağına bakmaksızın belli bir eylem yolunu ahlâki olarak en iyisi olduğunu ileri süren yargıları onaylamak gerekebilir. Bu ideolojik savaş her zaman, söylemsel-olmayan bir onaylamalar ve yasaklamalar matrisi içinde, geçmişte ve şimdi, belirli araçlarla ve belirli bir ekolojik iletişim ortamında yürütülür.

Burada söylenenler kuşkusuz çok geneldir. Ama en azından ideolojik bir mücadeleyi ya da bir hegemonya mücadelesini kazanmanın yalnızca "doğru program"a sahip olmak, "doğru seslenişleri" yapmak ya da "doğru önderlik"i sağlamaktan çok daha fazlasını gerektirdiğini gösterme açısından yeterli olduğunu düşünüyorum.

2. İdeolojik Söylemin Toplumsal Örgütlenmesi

İdeolojilerin işleyişi düşünce tarihçilerinin ilgilendiği katkısız metinlere ya da kültür eleştirmenlerini büyüleyen ya da kızdıran göz alıcı temalara indirgenemese de, her toplumda

bir ideolojik iktidar, denetim, egemenlik düzeni vardır. İdeolojiyi, mantıksal-olmayan pratiklerin matrislerine işlenmiş mantıksal pratikler aracılığıyla iş görüyor olarak (ya da daha kesin söylersek, söylemsel-olmayan boyutun egemen olduğu pratiklerde kayıtlı mantıksal boyutu egemen pratikler olarak) düşünmüştük. Bundan ideolojik egemenlik örgütlenmesinin iki bileşeni olduğu sonucu çıkar. Biri belirli bir söylem düzeninin kurulması ve sürdürülmesine, diğeri ise mantıksal-olmayan onaylamaların ve yasaklamaların konuşlandırılmasına ilişkindir.

Belirli bir toplumda mantıksal bir düzenin kurulması, can alıcı çelişki ve bunalım anlarında toplumsal güçlerce yürütülen mücadelelerin tarihsel sonucudur. Tarihsel maddeciliğe göre sınıflı toplumlarda bu mücadelelerin belirleyici yanı sınıf mücadelesidir ve bunun sonucu olan mantıksal düzen, varoluşsal- ve tarihsel-kapsayıcı söylemlerle eklemlenmiş bir sınıfsal düzendir. Verili bir mantıksal düzenin sürdürülmesi, onun temelde mantıksal boyutu içinde, mantıksal onaylamalar ve yasaklamaların ve toplumsal söylemin belli bir biçiminde yapılaşmasının üretimini ve yeniden üretimini gerektirir.

Verili bir ideolojinin ya da ideolojik düzenin mantıksal olarak onaylanması Hıristiyanlıktaki kutsal komünyondan, ulusal bayrağı dalgalandırmaya, Enternasyonal Marşı söylemeye kadar çeşitli biçimler alabilen olumlayıcı simgecilik ya da *kuttören* aracılığıyla örgütlenir. Bir kuttören ile bir maddi olumlama arasındaki ayrım analitik bir ayrımdır ve gerçekten kuttören ile kuttörensel-olmayan pratikler arasındaki bir ayrım değildir. Örneğin, kapitalist bir devlette siyasal seçimler, liberal siyasal ideolojinin bir olumlanması, onaylanmasıdır. Adaylığını koyabilecek ve etkili kampanya

yürütme şansına sahip olanlar üzerindeki sınırlamalarla ya da düpedüz oylarla oynayarak sonuç önceden belirlendiği ölçüde, olumlama daha çok kuttörenseldir. Ama sonuç açık olduğu ölçüde, olumlamaya temelde maddi bir olumlama olarak bakabiliriz.

Yasaklamanın (başat) mantıksal biçimi, seslenileni bir nesneye çevirerek öznelliği olumsuzlayan bir sınırlayıcı seslenme türüdür. Bu, kurbanın deli, ahlaksız, hain, yabancı, vb. olarak anlamlı söylemden dışlandığı, *aforoz*dur. Aforoz edilen kişi geçici olarak ya da sonsuza değin ideolojik varoluşsuzluğa mahkûm edilir: Dinlenilmemelidir; ideolojik nesneleştirmenin hedefidir; sözleri sadece delilik, ahlaksızlık ve benzeri bir başka şeyin semptomları olarak ele alınması gereken bir kimsedir. İdeolojik aforoz, çoğunlukla beraberinde, sürgün; hapis ve ölüm gibi maddi yaptırımlar da getirir.

Foucault söylemin yapılaşmasını tartışırken, söylemin denetim, seçim, örgütlenme ve yeniden dağıtımında kullanılan işlemlerin bir algısal katalogunu çıkarmış ve bu işlemleri üç ana tip —dışlama, sınırlama ve el koyma— altında gruplaştırmıştır.[36] Foucault'nun analitik yaklaşımının özgül niteliklerini eleştirel incelemeye tabi tutmaksızın, söylemin toplumsal örgütlenmesini özetlemekte bu üç kategoriyi kullanabiliriz. Ama Foucault'nun sorunsalını tartışamayacak olmakla birlikte bu işlemleri daha genel bir terminolojiyle yeniden formüle etmemiz gerekecektir. Bu nedenle bunları söylemin kısıtlanması, korunması ve söyleme sınırlı el konulması olarak belirteceğiz.

---

[36] Science, *Class and Society*, s.326 vd

Söylem *kısıtlaması* kimin ne kadar, neye ilişkin ve hangi vesileyle konuşabileceği konusunda toplumsal olarak kurumlaşmış kısıtlamalara ilişkindir. Bu tür kısıtlamalar değişik biçim ve genişlikte her toplumda vardır ve hiç de devletin sansür kurumlarına bağlı değildir. Bu kısıtlamalar her şeyden önce ileri sürülen öznellik tanımları ve kalıpları aracılığıyla iş görürler. Tanım ve kalıplar, aforoz ve maddi yasaklarca, iletişim araçlarının dağıtımınca desteklenirler. İdeolojik olarak kurulu öznellik düzenin var olması, verili bir durumda sadece belli bir yaş, cinsiyet, bilgi, toplumsal konum vb.deki kişilerin belli konularda belli uzunlukta konuşmasına izin verildiğini ya da dinleneceğini ima eder.

Söylemin *korunması* verili bir söylemin o söylemi var olan (var olmasına izin verilen) öteki söylemlerden korumaya yarayan içsel mekanizmalarına ilişkindir. **Author-ization*** böyle bir işlemdir. Bu işlem, yalnızca tek bir yazarın (bu ister Tanrı olduğuna inanılan, adına yazılan İncil ve Kuran'ın gerçek yazarı, ister Marx ya da bir başkası olsun) ya da belirli yazarların veya belirli bir tip yazarın geçerli olabilecek görüşler ileri sürebileceği ilkesini yerleştirir. Bir diğer işlem, onaylanmış (authorized) metnin kendisinin dışında geçerlilik tanınmış yorum, açıklama ve yeniden yorumlamalar yoluyla verili bir söylemin sürekli tekrarlanmasını sağlamaktır. Verili söylemi, kurumlaşmış bir telaffuzlar, yöntemler, önermeler ve belli kurallar alanına sahip bir disiplin olarak örgütleyerek daha kapsamlı bir biçimde koruma altına almak da mümkündür. Devrimci emek hareketi ve feminist

---

* Author-ization: Author (yazar) ve Authorization (yetkili kılma, onaylama) sözcüklerinin ortak kökenini vurgulamaya yönelik bir yazım biçimi. (Ç)

hareketin, erkek-burjuva siyasal söylem ve pratiğine karşı (birbirlerinden farklı ve çoğu kez birbiriyle çatışan) yanıtlarında olduğu gibi, "siyaset" bu anlamda bir disiplin haline gelebilir.

Mantıksal düzenin yapısı, *söylemin* algılanma alanının sınırlarının belirlenmesini, ona *sınırlı el koyma*'yı da gerektirir. Örneğin, dinsel söylem, "eğitim", siyasal konuşma ve tartışmalar belirli ekolojik ortamlarda —kiliseler, okullar, siyasal kampanyaların özel dönemleri ve yerleri— gerçekleşir. Söylemin bu toplumsal örgütlenmesinin sınırları, temelde mantıksal-olmayan onaylama-tanıma yoluyla ve hapis, şiddet, ölüm, para cezası, işsizlik, iflas, açlık, vb. yaptırımlarca çizilmiştir.

3. İdeolojik Aygıtlar

İdeolojik seslenişler her zaman, her yerde, herkesçe yapılmaktadır. Bunların her zaman mantıksal olmayan, maddi bir yanı vardır, ama Althusser'in iddia ettiği gibi ideolojilerin sadece aygıtlarda var olduklarını söylemek, "aygıt" sözcüğünü tüm kurumsal anlamından soyutlamadığımız takdirde fazla anlamlı değildir. Ayrıca bu noktada ideolojilerin kurumsal matrislerini "devlet aygıtları" olarak adlandırmak da bir yarar sağlamayacaktır. Althusser'in sözünü ettiği aygıtların birçoğu —aile gibi— hiç de sözcüğün alışılmış anlamında devletin bir parçasını oluşturmazlar. Devlet kavramını bir toplumsal düzenin yeniden üretimine hizmet eden her şeyi kapsayacak denli genişletmek, analitik bir bakış açısından oldukça verimsiz ve hatta kafa karıştırıcı olacaktır. Üstelik, toplumun geri kalan kısmından ayrı ve sınıfların varlığına bağlı özel bir örgüt olarak ele alınan Marksist devlet kavramı ile de çatışır. Can alıcı noktanın ideolojik aygıt-

lar ile (terimin alışılmış anlamında) devlet arasındaki asıl bağlantıyı kavramak olduğunu ileri süren Althusser'in kendisi de artık "ideolojik devlet aygıtları" kavramının kuramsal gerekliliğini savunmaya eskisi gibi istekli değildir.[37] Kanımca bu, sorunun hem doğru, hem de önemli bir biçimde ortaya konuşu olmaktadır. İdeolojik aygıtlar toplumdaki iktidar örgütlenmesinin parçasıdırlar ve toplumsal iktidar ilişkileri devlet içinde yoğunlaşmış ve kristalize olmuştur. Örneğin aile, devletin yasama ve yargısınca düzenlenir; devletçe saptanan, kayırılan ya da izin verilen erkeklik ve kadınlıkla, cinsel birleşme, ana-babalık ve çocukluk biçimlerinden etkilenir.

Bununla birlikte, ideolojik seslenmeler her yerde olagelmekteyse de, hem söylemler, hem de bunların ilgili onaylamalar, yasaklamalar, kuttörenler ve aforozlarla birlikte, kısıtlama, korunma ve sınırlı el koymadan oluşan savunucu mekanizmaları, toplumsal süreç içinde *ideolojik aygıtlar* diyebileceğimiz hareketsiz noktalarda kümeleşmek eğilimindedirler. Bu aygıtlar kümeleşmiş söylemin ve ilgili mantıksal-olmayan pratiklerin ve de ideolojik çatışmanın ortamları ya da yerleridir. Söylemin toplumsal örgütlenmesi de, bir ideolojik aygıtlar takımının bir bağlantılar ve karşılıklı bağımlılık sistemi içine belirli bir tarzda yerleştirilmesini gerektirir.

İdeolojik aygıtlar sistemini çağdaş ileri kapitalist toplumda sınıf üyelerinin oluşumuna ilişkin basit bir modelle gösterebiliriz (Şekil 1). Kolaylık ve kullanışlılık amacıyla sınıfsal roller ya da yerlerin kalıbı ve sürdürülmesini verili sayarsak, bu durumda toplumsal düzenin yeniden üretimiyle, yeni bir kuşak, bu yerler her bir rol (tipi) için yeterli beceriye sahip

[37] Althusser'in bana kişisel mektubu. Nisan 1979.

öznelerce verili oranlarda doldurulacak biçimde tabi ve niteliklikli kılınacaktır. Sınıf ideolojisiyle ilgili olarak bu, her şeyden önce, iki süreci gerektirir: a) yönetici sınıf benlik-ideolojisinin (yönetici sınıf aileleri ve okulları, vb. aracılığıyla) sınıf içinde doğan yeni üyelere ve sınıfın dışında olup da girmesine izin verilenlere aşılanması; b) yönetici sınıf başkalık-ideolojisinin yönetilen sınıfların ideolojisi üzerindeki egemenliğini yönetilen sınıfların gelecekteki üyelerine öğretmek. (Bu süreçte devletin baskıcı güçleriyle desteklenen yasama ve yargı erki çoğunlukla temel bir rol oynar.) Bu itaat-niteliklilik birbiriyle ilişkili bir ideolojik aygıtlar sistemi içinde gerçekleştirilir. Bu tür aygıtların tümü sınıf mücadelesinin içinden geçtiği yerlerdir; ama basitleştirilmiş bir modelde bile sınıf üyelerinin oluşumunu etkileyen iki aygıt tipi arasında bir ayrım yapmalıyız. Biri *başat olarak* yönetici sınıfın (ya da yönetici ittifakın) iktidar ve söylem örgütlenmesinin bir ifadesidir. Diğeri, yönetilen sınıfların direniş ve söylemini değişik derecelerde de olsa büyük ölçüde ifade eden *karşı-aygıtlar* diyebileceğimiz tipi oluşturur.

Bu model tümüyle betimseldir. Yeni sınıf üyelerinin biçimlenmesinin öğelerini ve bu süreçte ideolojik aygıtların birbirlerine bağlanma tarzını göstermeyi amaçlamaktadır. Ayrıca liberal hareketlilik kavramının, yani bireysel özyaşam öyküsünün izlediği yolların dümdüz (hareketlilik yok) ya da aşağıya veya yukarıya doğru hareketli olup olmadığı sorusuyla ilgili liberal sorunsalın sınırlarını da çok açık biçimde ortaya koymaktadır. Bunun şöyle veya böyle olması, şekilde en sağa kadar, sınıf yapısını etkilemez. Hareketlilik hızının etkilediği şey, burjuva ideolojisinin gücüdür; onun yarışmacı bireyciliği, hareketlilik yollarınca maddi olarak ödüllendirilir. Bu anlamda, burjuva sosyolojisinin toplumsal hareketli-

liğe olan büyük ilgisi, burjuva egemenliğinin önemli bir yanına ilişkin bir kaygı olarak görülebilir.

Modelde yapılan basitleştirmelere ilişkin ek bir-iki açıklama daha gerekmektedir. Daha önce ileri sürdüğümüzün aksine, burada cinsiyetin sınıf üyelerinin oluşumunda söz edilecek önemde olmadığı varsayılmıştır. Birçok kadın, özellikle burjuvazi içindekiler, kendi sınıflarının erkek üyelerinin karıları olmak üzere biçimlendirilmişlerdir. Şekilden anlaşılabileceği gibi pratikte ideolojik aygıtlar tersine çevrilemez bir sıra oluşturmazlar. Bunlar normal olarak şekilde belirtilen sıradadırlar. Ama çoğunlukla "sonraki" evrelerin "yeni" etkilerinin yanı sıra "önceki" evrelerin oluşturucu etkileri de varlıklarını sürdürür.

Şekil, biçimlendirici aygıtlar ile sınıf yapısı arasında — gerçekte olmayan— katıksız bir uyum bulunduğunu düşündürebilir. Aslında sınıf yapısının kendisi statik değildir ve her kuşağın biçimlenişinde belli hatalar söz konusudur. Dahası, model, sınıfsal yapıdan ideolojik aygıtlar ve demografik kalıp yönüne giden geri besleme ilmeğini (feedback loop) içerme tarzı ve yönetilen sınıfların karşı-aygıtlarının temsili açısından, genişletilmiş yeniden üretim ve sınıf mücadelesinin karmaşık yönlerini ancak çok zayıf ve soyut biçimde yansıtmaktadır. Şekilde gösterilmesi çok güç bir başka önemli yan da, işçi sınıfı ailesinin, mahalle ve işyerinin muğlâk rolüdür. Bunlar içinde üretilen ve yayılan işçi sınıfının benlik-ideolojisi süregiden bir kapitalist yeniden üretim sürecinde tanımı gereği burjuva başkalık-ideolojisiyle içiçedir. Ama bunlar aynı zamanda işçi sınıfının başkalık-ideolojisinin üreticileri, yayıcıları ve değişik, ölçülerde direniş yerleridir. Model, işçi sınıfı aileleri, mahalleleri ve işyerleri ile örgütlü emek hareketinin ayrı ayrı ideolojik karşı-

aygıtları arasındaki aynı yerlerden iki yöne giden ideolojik nüfuz çizgileri ile bunu resmetmeye çalışmaktadır.

Son olarak, model, aygıtları görece ağırlık ve önlemlerine göre sıralamamaktadır. Bu sıra, ülkeden ülkeye önemli ölçüde değişir görünmektedir. Ve Althusserci gelenekten bazı Fransız Marksistlerin okul sisteminin (çağdaş) kapitalizmin *en* önemli ideolojik aygıtı olduğunu ileri sürmelerine karşı takınılan kuşkucu tutuma hak verdirir görünmektedir. Örneğin, okulların meslek içi eğitim ve işyeri kıdem hiyerarşileri karşısındaki görece ağırlığı, kapitalizmin coğrafyası ve tarihi boyunca önemli ölçüde değişir. Aynı şey mahallenin, diyelim ki, kitle iletişim araçları karşısındaki önemi için de geçerlidir. Mahalle, II. Dünya Savaşı öncesindeki klasik işçi sınıfı toplulukları için bugün olduğundan çok daha önemliydi. Bugün de farklı etnik gruplardan oluşan ya da komünal toplumlarda da homojen toplumlara göre daha önemlidir. Ve gene mahalleler cafeler, sokak yaşamı ve pazarlar gibi halka açık eski yerel kurumlara sahip Latin ülkelerinin *quartier*'lerinde Germanik ya da Anglo-Sakson ülkelerdekinden daha önemlidir.

V. İDEOLOJİ VE SİYASAL İKTİDAR

Bu bölüm siyasal iktidarın örgütlenmesi ve sürdürülmesinde ideolojinin rolünü araştıracaktır. Klasik ve hâlâ geçerli zor/rıza, meşruiyet, gerçek ve gizemleştirilmiş bilinçlilik sorunsallarının bir eleştirisini ve alternatifini geliştirerek siyaset kuramının bazı merkezi sorunlarıyla doğrudan uğraşacaktır.

1. İdeolojik Egemenlik Biçimleri

Şekil 1'de sunulan model, bir ideolojik sistem örgütlenmesinin ana hatlarını göstermekte fakat yönetici sınıfın yönetimine yönetilence itaat edilmesini sağlayan ideolojik *itaat mekanizmalarını* ele almamaktaydı. Şimdi bu konuya döneceğiz.

Nüfusu, verili bir rejime itaatkâr özneler olarak bağlayan ideolojik bağ aslında çok karmaşıktır ve kuşkusuz uygulamada büyük farklılıklar sergiler. Bununla birlikte temel mekanizma tiplerini, ürettikleri egemenlik ve itaatin sonuçlarına göre ayrıştırmak olanaklı görünmektedir.

Tipolojik eksenlerin ilki daha önce tanımladığımız neyin var, iyi ve olanaklı olduğu üzerinde merkezleşen üç seslenme biçimidir. Bu boyut *mevcut* duruma, bu durum hakkındaki (öncelikle) konuşma ve düşünme tarzlarına ilişkindir. Öte yandan ikinci boyut *namevcut*la ilgili kavramlara iliş-

kindir. Burada seslenme biçimleri çökmüş ve sonra şu soruya verilen yanıta göre ikiye bölünmüştür: Mevcut rejimin olanaklı daha iyi bir alternatifi var mıdır? Evet mi, hayır mı? Bu ikinci eksenin mantığı, içsel bir zorunluluk (ya da gerçekten akılcı bir seçim) olarak itaat ile dışsal kaygılara dayalı itaat arasında önemli bir farklılığın var olmasıdır.

İdeolojik Egemenlik Etkilerine Göre İtaat Mekanizmaları

Seslenme Biçimi	Olabilecek Alternatif Rejim	
	EVET	HAYIR
Var olan/nedir?	Uzlaşma	Kaçınılmazlık Duygusu
İyi (olan)/nedir?	Temsil Duygusu	Saygı
Olanaklı (olan)/nedir?	Korku	Boyun eğme

Bu tipolojinin eğer bir değeri varsa bu, sınıflandırıcı bir işlevden kaynaklanmamaktadır ve bu tipoloji sınıflandırmanın işlevini görmeyi de amaçlamamaktadır. Böyle bir işlemin herhangi bir olayı kavramamızda fazla bir yararı yoktur. Bu durumda da mekanizmalar ampirik olarak birbirleriyle içice geçme eğiliminde oldukları için sınıflandırma işlemi zaten konu dışı olacaktır. Bu tipoloji, aksine, hem kuramsal olarak (*ad hoc* [özellikle bunun için] ve sezgisel olana karşıt olarak) sistematik, hem de yeterince karmaşık bir analitik araç olarak önerilmektedir. Model, zor ve rızanın kısıtlayıcı dikotomisinden ve ussal-idealist yaklaşımın "meşruiyet" ya da "yanlış bilinç" geleneklerinden bir çıkış yolu sunmaktadır.

Görece önemleri ülkeye ve zamana göre değişmekle birlikte, bu altı ideolojik egemenlik tipinin hepsi çağdaş burjuva demokratik toplumları için geçerlidir. Bu nedenle bir top-

lumsal dönüşüm ve devrim stratejisi bütün bu biçimlerle savaşmak zorunda kalacaktır. Egemenliğin altı sonucunu belirtmekte kullanılan terimler kendilerini büyük oranda açıklarlar ama bazı ek açıklamalar gerekebilir.

Uzlaşma, yönetilenlerin onları yönetenlere, dünyadaki başka şeylerin hem kendi boyun eğişlerinden hem de alternatif bir rejim olanağından daha önemli olduğunu düşünecek biçimde koşullandıkları için itaat ettikleri bir duruma gönderme yapar. Söz konusu başka şeyler arasında (sömürüyü görmezden gelerek) iş performansı, boş zaman, tüketim, aile, cinsel yaşam ve sporu sayabiliriz. Bunların tümü de insan yaşamının merkezi yanlarıdır ve uzlaşma egemenlik altındakilerin belki de en yaygın kabullenme biçimidir. Uzlaşma, bilgi ve cehaletin toplumda belli biçimde dağılmış olmasının sonucu olarak görülebilir. Var olanın baskıcı ve sömürücü özellikleri karanlıkta tutulurken, olanaklar vurgulanır. Ama bu gölge ve ışık oyununun görünürlüğü de uygun onaylama ve yasaklamaların varlığına bağlıdır.

Uzlaşma, uzlaşmacı muhalefet olasılığını da içerir. Mevcut rejimin, halkın muhalefet ve itaatsizlikle karşılayacağı ama ilgili istemleri duyurulduğu ölçüde sistematik olarak savaşmadığı bazı özellikleri olabilir. Bu tür uzlaşmacı muhalefet, erkek işçi sınıfı işyeri sendikacılığından, sınıf bilinci bulunmayan etnik hak iddialarına ve "apolitik" feminizme kadar uzanabilir.

Kaçınılmazlık duygusu, herhangi bir alternatifin bilinmeyişi (cehalet) dolayısıyla itaat etmeye gönderme yapar. Bunu yalnızca modern dönem öncesi bir kadercilik olgusu olarak düşünmek yanlış olur. Aksine, çağdaş ileri kapitalist toplumlarda nüfusun geniş kesimlerini siyasal olarak marjinalleş-

tirmenin bir parçasıdır. Özellikle ABD'de bu marjinalleştirme o boyutlara varmıştır ki, başkanlık seçimlerinde nüfusun ancak yarısı, öteki seçimlerde de çok daha azı oy kullanır hale gelmiştir. Siyasal marjinalleştirme, iyi ve doğru bulunmayan ama henüz değiştirilmesi olanaksız görülen siyasal sistemden dışlanmayı ima eder. Çoğu kez de yöneticilere kuşkucu ve alaycı bir eleştirel bakışı da beraberinde taşır.

Yöneticilere, yönetilenler adına yönettikleri ve bu durumun da iyi olduğu düşünülerek itaat edildiği zaman bir *temsil duygusu* üzerine temellenen bir itaatten söz edebiliriz. Bunu ideolojik egemenliğin bir sonucu saymanın yanıltıcı olduğu ve daha önce dışladığım "yanlış bilinç" kavramının analizime yeniden sızmasına izin verdiğim söylenebilir. Ama kanımca yöneticilerin "temsilciliğine" başka ideolojilerce gerçekten muhalefet edildiği sürece bu temsil edilme duygusu ideolojik egemenliğin gerçek bir sonucudur. Çünkü bir temsil ölçütünün diğerlerine karşı yüceltilmesi, yenilgiye uğrayan ölçütlerin daha "doğru" olduklarını hiç de zorunlu olarak ima etmese de, tam anlamıyla (perse) bir egemenliktir. Üstelik, temsil ilkesine karşı çıkılmasa da, yalnızca yöneticilerin politikalarının yönetilenlerin konumlarını nasıl etkilediklerine bakarak temsil edenler ve temsil edilenler arasında bir kopukluktan söz edebiliriz. Ayrıca *What Does the Ruling Class Do When It Rules?*'da gösterdiğim gibi, bu "nesnel çıkar" gibi bir takım normatif kavramlara başvurmayı da gerektirmez. Yöneticilerin temsilciliği, yöneticilerin ve yönetilenlerin aynı dünyaya —nasıl tanımlanırsa tanımlansın— ait görüldükleri bir benzerlik ya da *ait olma* algısı üzerine temellenebilir. Ama yöneticiler olağanüstü kavrayış niteliklerine sahip ve yönetilenlerin gereksinimlerini gerçekten savunan insanlar olarak görülüyorsa, (bu algının) karşıtı üze-

rine de temellenebilir. Bu, "misyon sahibi adam"dan, flaş bir TV kişiliğine kadar herhangi bir kimse tarafından, karizmatik temsildir.

Saygı, mevcut yöneticilerin iyi niteliklerine ilişkin bir sonuçtur. Yöneticiler, üstün niteliklere, yöneten için gerekli nitelemeler olan ve yalnızca mevcut yöneticilerin sahip oldukları niteliklere sahip ayrı bir kast olarak düşünülür. Bu nitelikler çoğunlukla soydan ve yetişmeden kaynaklanıyor olarak görülür ve saygı kesin kapitalizm öncesi bir renk taşır. Saygı muhtemelen İngiltere'de, öteki ileri kapitalist ülkelerdekinden —Japonya istisna olabilir— daha güçlüdür. Bu çoğu kez, kölece hizmet karşılığı küçük çıkarların sağlandığı kişiselci ve doğrudan soydan gelen müvekkilci ilişkiler ağı içinde pekiştirilir.

Zorun tek başına yönetebileceğini sanmak yaygın bir hatadır; oysaki doğru olan zorun *hiç bir zaman* tek başına yönetemeyeceğidir. Bu, dinsel mitolojilerin aksine, sadece canlılar yönetilebileceği için böyledir. Ve itaatsizlik kişiyi kesin ölüme götüreceği zaman bile, bir kimse her zaman ya direnme ve ölümü ya da itaat ve yaşamı seçebilir. *Korku*, ikinci çözümün kabulüne neden olan bir ideolojik egemenlik etkisidir. Burada amacım kahramanlara özgü bir ahlakı övmek değil, ama yönetme, itaat ve direniş tarihine ilişkin anlayışımızı ilerletmektir. Gerçek şudur ki erkekler ve kadınlar, bazı durumlarda yaşam ve itaat yerine, ölümü seçmişlerdir. Bu nedenle zor ve şiddetin bir yönetme biçimi olarak ancak ideolojik korku mekanizması aracılığıyla iş gördüğünü vurgulamak önemlidir. Ama tersi, korkunun yalnızca zor ve şiddetle desteklendiğinde işe yarayacağı doğru değildir. Bunun en açık örneği doğaüstücü cezaya ilişkin dinsel korkudur.

İtaatsizliğin tek yaptırımı ölüm değildir. Aforoz edilme ya da işini yitirme korkusu davardır. Sağcıların (yabancı veya yerli) misillemesinden ve solcuların acımasız iktidar uygulamalarından duyulan korku da söz konusudur. Korku, *yürürlükteki durumda* itaat sınırlarının ötesinde yalnızca hiçlik, kaos, karanlık, acı ve ölümün varoluşsuzluğu vardır anlamına gelir. Burjuva demokratik düzenin sürdürülmesinde korku büyük bir rol oynar.

Korku gibi *boyun eğme* de verili durumda neyin olanaklı olduğuna ilişkin düşüncelerden kaynaklanır. Ama korkudan kaynaklanan itaatin o anda geçerli zor uygulamalarına bağlı olmasına ve gelecekte daha iyi bir alternatifin olanaklılığına inancı sürdürmekle pekâlâ uyuşabilir olmasına karşın, boyun eğme daha köklü ve yerleşik çağrışımlar taşır. Değişim olanaklarına ilişkin daha derinlemesine bir kötümser görüşü çağrıştırır. Boyun eğme terimi, bu bağlamda, varolan iktidarların baskıcı gücüne ilişkin kavramlardan çok, daha iyi bir alternatifin pratik olarak olanaksızlığına ilişkin düşüncelerden kaynaklanan bir itaat biçimini belirtmek üzere kullanılmaktadır. Bu boyun eğme, alternatif iktidar dâhil her türlü iktidarın yozlaştırıcı olduğu; bir değişim için güçlerin çok az, bölünmüş, yetersiz ya da güvenilmez olduğu; alternatif bir toplumun demokratik, ekonomik ya da askeri olarak kendini sürdürmesinin olanaksız olduğu önermelerinin algılanmış ve benimsenmiş olmasından kaynaklanabilir. Sayısız eski sosyalist ve eski komünistlerin çoğu, boyun eğmenin işleyiş tarzına örnektirler.

Zor ve rıza ikilemi (dikotomisi) egemenliğin analizi ve anlaşılmasında son derece yetersizdir. Zora dayanmayan kabullenme ve itaatin çok çeşitli türlerine ilişkin olarak bize hiç bir şey anlatmaz. "Zor"un ya da yaptırımların, yasakla-

maların gerekli ideolojik işlevini ihmal eder ve rızanın büyük ölçüde verili bir durumdaki güç takımlaşmasınca yönlendirildiğini göremez.[38] Birçok durumda dikotomide içsel olarak olan ve bütünüyle yanlış olan egemenliğin ya ideoloji ("yanlış bilinç" dâhil consensus) ya da ideoloji-olmayan ile sağlanacağı düşüncesidir.

Weberci meşruiyet sorunsalı yalnızca iyi veya haklı olana ilişkin seslenmelerle uğraşır ki, bunun ideolojik seslenme biçimlerinden yalnızca biri olduğunu göstermiştik. Weber'in incelediği üç meşruiyet türünden "geleneksel" meşru egemenliği kabaca yukarıdaki saygı kavramına karşılık gelir. ("Karizmatik egemenlik" bir temsil duyusunun özel bir halidir.) Weber'in "yasal-ussal" egemenliği özellikle vurgulaması, onun egemenliğin nasıl sağlandığından çok, nasıl örgütlendiğine ilişkin oldukça karakteristik ilgisinden kaynaklanır. Bu verili bir rejim "personelinin —bu örnekte, ilgili otoritelerce usulüne uygun olarak çıkarılan emirlere itaat eden "bürokrasi"nin— itaat edeceği kurallara gönderme yapar. Weber'in düşündüğü şeye Marksistler, burjuva devlet, burjuva devrimlerince kurulmuş ve temsili hükümet ilkesine dayanan devlet, derler. Öyleyse Weber'in yasal-ussal meşru egemenlik biçiminin altında yatan temsil duygusudur. Kuşkusuz. Weber'in kendisine gayrimeşru yönetim biçimlerini ele almamak yolunda oldukça keyfi bir kısıtlama koyduğu söylenebilir.

İdeolojik egemenlik şemamız, Gramsci'nin kendi yaklaşımında zor ve rıza dikotomisi içinde hapsolmaya eğilimli Gramscici hegemonya kavramının belirginleştirilmesi ola-

---

[38] N. Poulantzas; *Devlet, İktidar, Sosyalizm*; Çev: Turhan Ilgaz; Epos Yay.

rak da görülebilir. Bu nedenle, herhangi bir hegemonya, değişen bileşimler içinde temsil duygusu, uzlaşma saygı ve boyun eğmeyi kapsayacaktır. Bir hegemonya stratejisi asıl olarak seslenilen devrimci sınıfın temsil duygusu aracılığıyla stratejik örgüte bağlanmasını gerektirecektir. Ama öteki alt sınıflar bakımından bu temel devrimci sınıfa saygıyı olduğu kadar müttefik sınıflarla uzlaşmayı ve belki de başka çözüm olanakları karşısında boyun eğmelerini de içerebilecektir. Strateji, yönetici sınıf kesimlerini zor ve korku dışındaki yollarla nötralize etmeyi amaçladığı ölçüde, uzlaşma olanağını dışta tutarken, mevcut düzeni sürdürmenin daha kolay oluşuna inançtan kaynaklanan bir boyun eğme ve kaçınılmazlık duygusu geliştirmeye yönelecektir.

Önerilen tipoloji, ileri kapitalist ülkelerde halkın temsil duygusunun giderek azaldığına ilişkin düşüncenin sınırlarını açıkça ortaya çıkarmaktadır. Sağcı Amerikan gazetelerinin ve Üçlü Komisyon'daki "yeni muhafazakârlar"ın korkularının ve çeşitli radikallerin umutlarının aksine bu eğilim zorunlu olarak varolan rejimlerin zayıfladığının bir göstergesi değildir. Bu eğilim uzlaşma, korku ve boyun eğme gibi önemi gittikçe artan öteki itaat mekanizmalarıyla az çok dengelenebilir ve hatta bu rejimleri güçlendirecek ölçüde fazlasıyla telafi edilebilir.

2. Meşruiyet, Consensus, Sınıf Bilinci: Siyaset Kuramının Arkaik Terim ve Sorunları

Siyaset kuramı, siyasal iktidarın sürdürülmesi ve değişmesinde ideolojinin rolünü uzun zamandır asıl olarak meşruiyet, consensus ve devrimci sınıf bilinci kategorileri ve bunlarla ilgili soru ve sorunlar çerçevesinde ele almıştır. (Bu deneme boyunca, siyaset kuramının düşünce tarihinin bü-

yük ölçüde eşanlamlısı olan bu varyantından eleştirel bir uzaklığı korudum.)

Meşruiyet hükümetin bir niteliğine, geçerli "yönetme hakkı" ölçütüne dayanıp dayanmadığına ilişkindir. Bir hükümet meşruiyete *sahiptir* ya da *değildir*; meşru*dur* ya da *değildir*. Öte yandan consensus, ya da rıza "sivil toplum"a ve bu bağlamda onun hükümetle ilişkilerine ilişkindir. Sivil toplum bir rejime rıza gösterir ya da göstermez. Liberal ve demokratik hükümet anlayışlarına göre, meşruiyet toplumsal bir consensustan kaynaklanmalı ve ona dayanmalıdır. Buna karşılık, sınıf bilinci sorunsalı, toplumun uzlaşmasal birliği yerine sınıf bölünmesi üzerinde odaklaşır ve temel ilgi alanı siyasal değişmedir. Hükmedilen sınıf ya da sınıfların devrimci sınıf bilincine, temel siyasal değişmenin, her zaman yeterli değilse de, gerekli bir önkoşulu olarak bakılmaktadır.

Bu kavramlar meşruiyetin temelleri, sorunları ve bunalımları[39]; consensusun içeriği ve alanı[40]; devrimci sınıf bilincinin önkoşulları ve varlığı ya da yokluğu[41] üzerine ciltler

---

[39] R. Ebbinghausen, ed. Bürgerlicher Staat und politische Legitimation, Frankfurt, 1976; J. Habermas, Legitimationsprobleme des kapitalistischen Staates, Frankfurt, 1973; A. Wolfe, The limits of Legitimacy, New York, 1977.

[40] P. Bachrach, V. Baratz, Power and Poverty, New York, 1970; R. Dahl, Pluralist Democracy in the United States, Chicago, 1967; M. Mann, "The Social Cohesion of Liberal Democracy", American Sociological Review, cilt. XXXV (1970); Pouvoirs, no. 5, 1973.

[41] M. Bulmer, der. Working-Class Images of Society, London, 1975; K. Kumar, "Can Workers be Revolutionary?" European Journal of Political Research, cilt. 6, no: 4 (1978); M. Mann, Consciousness and Action among the Western Working Class,

dolusu bir tartışmanın çekirdeğini oluşturmuştur. Bu çeşitli sorunsallara eğilen çalışmaların erdem ve yanlışlarına değinmemekle birlikte, çeşitli önemli eleştiri ve katkıların varlığını da belirtmeliyim. Ben daha çok, bu yaklaşımları oluşturan bir dizi varsayım ve bir dizi soru ile meşruiyet, consensus ve sınıf bilinci kavramlarınca yönlendirilen anlama ve araştırma sorunsallarıyla ilgileniyorum. Bu denemenin önceki bölümlerine dayanarak bu sorunsallarla ilişkili üç şey ileri süreceğim. Birincisi, bunlar ampirik analiz yaklaşımları olarak temelden kusurludurlar ve bunların iktidar ve ideolojiye ilişkin soruları köklü biçimde yeniden formüle edilmelidir. İkincisi, bunların analitik yetersizliklerinin nedeni, burjuva devriminden türeyen normatif bir felsefeye dayanmalarıdır. Üçüncüsü, bununla birlikte bunların hepsi de, bu üç kavramı bir kere burjuva devrimi felsefesinin sorunsalından farklı bir sorunsal içine yerleştirdiğimizde, gayet verimli biçimde tartışılabilecek önemli sorunlara bir biçimde ilişkindirler.

Meşruiyet, consensus ve sınıf bilinci sorunsallarının bunların ampirik araştırma odakları ve bilinçli siyasal pratiğin kılavuzları olarak yararlılıklarını kesinlikle sınırlayan en azından dört ortak özellikleri vardır.

1. Bunların hepsi öznelci bir tarih anlayışına sahiptir. Bu anlayışa göre siyasal süreçleri kararlaştıran; birlik halindeki bilinçli özneler, meşru ya da gayrimeşru hükümetler, rıza gösteren ya da karşı çıkan halklar, bilinçli olarak devrimci ya da bilinçsiz sınıflardır. Bu sorunsalların hiçbiri — ekonomik ve siyasal yapı ve süreçteki— merkezi olmayan kı-

---

London, 1973; A. Wolpe, "Some Problems Concerning Revolutionary Consciousness", Socialist Register, 1970.

sıtlama ve çatlaklara, çelişkiler ve pekiştirmelere (reinforcements) yer vermezler. Aynı şekilde, toplumsal heterojenliğin ve bölünmenin karmaşıklıklarına; beklenmedik sonuçları ve çoğu kez farkedilmeyen çeşitli geçicilikleri olan süreçlere[42]; ve öznel kimliklerin her zaman süregiden oluşumu ve yeniden oluşumuna da yer vermezler.

2. Bunların hepsi idealisttirler. Çünkü meşruiyet, consensus ve sınıf bilincini uygulamaların, örgütsel biçimlerin ve güç ilişkilerinin maddi matrislerinden ayrı ve ayrılabilir ideolojik oluşumlar olarak görürler.

3. Bunların hepsi temel olarak, insanlar için basit, akılcı bir güdülenme varsayarlar. Bir toplumun üyelerinin verili bir rejime bilinçli, homojen (en azından geniş alt kümeler içinde) ve tutarlı bir biçimde bağlandıklarını varsayarlar. Bir rejim *ya* meşrudur *ya da* değildir; halk *ya* normatif rıza *ya da* fiziksel zor nedeniyle itaat eder; egemenlik altındaki sınıf veya sınıflar *ya* bir devrimci değişme anlayışına sahiptir *ya da* statükoyu benimser veya küçük reformlardan hoşnutturlar; insanlar *ya* doğru bilgi *ya da* yanlış düşüncelere göre davranırlar. Bu nedenle (bu yaklaşımlar içinde-Ç) zor ve rızanın karşılıklı bağımlılığına; farklı bilgi türlerinin varlığına ve karşılıklı ilişkilerine; rakip insani ilgi ve arzuların geniş alanına ya da süreksiz, yerleşik güdülenme ihtimaline sistemli biçimde hiçbir önem verilmemektedir.

4. Bunlar çoğunlukla ideolojiye, meşruiyet, consensus ve sınıf bilinci ile ilişkisi açısından, bir mülk ya da mülk-

---

[42] Öznelci bir tarih kuramının, beklenmedik sonuçların önemini göz ardı etmeye gerek duyması gerekmez. Jean Paul Sartre Critique of dialectical Reason, London, 1976 bu istisnai olasılığı fazlasıyla ve iyi bir şekilde gösterir.

olmayan olarak yaklaşırlar. Bu yaklaşım ideolojinin şeyleştirilmesini ve ideolojilerin toplumsal iletişim süreçlerinde sürekli olarak iletilerek, yarışarak, çatışarak, etkileşerek, birbirlerini boğarak ya da susturarak iş görme biçiminin sistemli olarak gözardı edilmesini getirir. Aslında ideolojiler bu şekilde, bireyler, gruplar ve sınıflarca bilinçli ya da bilinçsiz olarak algılanır, yorumlanır, benimsenir, reddedilir, sürdürülür ya da dönüştürülürler.

Ayrıca meşruiyet ve consensus sorunsalları, yalnızca normatif iyi ve kötü ideolojileri üzerinde yoğunlaşmalarından ötürü indirgemeci bir ideoloji ve ideolojik dinamikler yaklaşımına sahiptirler. Öte yandan sınıf bilinci sorunsalı, her ne kadar devrimci bir perspektif içinde ideolojik süreç genellikle sınıf bilincinin bilişsel boyutu —yanlış bilgiye karşı doğru bilgi— altında ele alınırsa da daha karmaşıktır. (Bütün bu eleştirilerin, günümüzde iktidar örgütlenmelerinin analizinde ve toplumsal dönüşüm stratejilerinin oluşturulmasında kullanılan Gramscici hegemonya kavramının öznelci ve idealist kullanımları için de geçerli olduğu belirtilmelidir.)

Bu tür analize karşı bir tavır önceki bölümlerin hepsinde zaten önerilmişti; aşağıda daha ayrıntılı tartışılacaktır. Bununla birlikte, eğer itirazlarım doğruysa, bu kavramlaştırmaların çağdaş siyaset kuramında niçin böylesine göze çarpıcı ve feci biçimde (yer) tuttukları sorulabilir. Bunun üç açıklaması var. Yukarıda söz edilen üç sorunsal içinde çalışan yazarlar, çağdaş siyaseti bir başka çağ ve bir başka kuramsal evrenin kavramlarıyla inceleme tuzağına düşmektedirler. Sonra da bu tuzak yalnızca ampirik araştırmalara alternatif yaklaşımların hâlâ önemli bir çekicilikleri bulunduğu için değil, eleştirilen kavramlar, kendileri için daha uy-

gun bir kuramın mevcut olmadığı önemli sorunlara ilişkin oldukları için de yeniden üretilir. Böyle uygun bir kuramın temelleri Althusser'in çalışmalarıyla atılmıştır. Bu, tarihe öznesi olmayan merkezsizleştirilmiş diyalektik bir süreç olarak yaklaşır ve bütün faydacı döküntülerden kurtulmuş maddeci bir ideoloji kuramı içerir; psikanalizden, söylem ve iletişim kuramlarından yararlanır ve şimdi de çeşitli araştırmalarla daha da geliştirilmektedir.

Meşruiyet, consensus ve sınıf bilinci sorunsallarında analitik kesinliğinin olmaması, bunların ampirik analiz araçları olarak geliştirilmemiş olmalarından kaynaklanır. Her birinin kökleri burjuva devriminin *normatif* sorunlarına dayanır; her biri normatif siyaset felsefesi dünyasına aittir. Bu sorunsallar hanedanlık meşruiyetine karşı ve halk egemenliğine dayalı meşruiyet uğruna girişilen burjuva devrimci mücadelelerinin klasik çağında ortaya çıkmıştır. Sınıf bilincinin yeni bir toplumsal düzenin taşıyıcısı ve toplumsal değişmenin anahtarı olarak anlaşıldığı sorunsal da, aynı şekilde bu çağda ve özellikle Hegel'in tarih felsefesinde ortaya çıkmıştır. Nitekim Lukács ve Mannheim'ın sol tarihselciliğinde Hegel'in Dünya Ruhu'nun taşıyıcısı olan ve birbirini izleyen *Volksgeister* kavramı, toplumsal düzenin tarihsel biçimlerini taşıyan çeşitli sınıf bilinçleri anlayışıyla yer değiştirmiştir.

Söz konusu üç sorunsal ya açıkça spekülatif bir tarih felsefesinin (Hegel'in transmutasyonları) ya da siyasal iktidarın hangi zeminde yer alması *gerektiği* ("iktidar meşru olmalıdır"; "rızaya dayanmalıdır"; "siyasal değişme devrimci sınıf bilincine dayanmalıdır"; "tarih, bölünmez, kendisinin bilincinde bir özne tarafından yapılmalıdır.") üzerinde merkezleşen normatif bir siyaset felsefesinin bir parçasını oluşturdular. Bunlar, siyasal rejimlerin iktidarda kalmayı gerçekte na-

sıl başardıklarının, toplumsal-siyasal değişmenin gerçekte nasıl meydana geldiğinin araştırılmasıyla geliştirilmediler. -Meli, -malı'lı türünden soruların ilgilenmeye değmez olduklarını söylemek istemiyorum. Söylemek istediğim sadece, bunların gerçekte ne olduğu ve muhtemelen ne olacağını açıklamaya pek yaramadıklarıdır. Çoğu kez hegemonya da normatif bir çağrışım taşır; Gramsci'nin kendisi de sınıf yönetiminin hegemonyaya dayandırılması *gerektiğini*, yükselen sınıfların hegemonya için mücadele etmesi *gerektiğini* öne sürmüştür.

Bir de tabii, önemli ölçüde daha büyük bir analitik incelik sergileyen ve Machiavelli'nin izinden giden bir başka önemli siyaset felsefesi var. Machiavelli yalnızca sağın sinik seçkincilerine esin kaynağı olmakla kalmamış Antonio Gramsci'nin o keskin devrimci kafasına da nüfuz etmiştir. Ama Machiavelli'nin olağanüstü kavrayış yeteneğinin en önemli yanı belki de, burjuva halkçı meşruiyet çağından önce yaşamış olmasından ileri geliyordu. Nitekim Machiavelli'nin en önemli yapıtları burjuvazi-öncesi bir format ile hükümdara hitaben yazılmıştır.

Şimdi, yukarıda tanımlanan bütün kavramlar ilk ortaya çıktıkları felsefi alanlarından çıkartılıp maddeci ve analitik bir iktidar ve ideoloji sorunsalı içine sokulurlarsa, o zaman, araştırma ve stratejik siyasal söylemin geçerli ve önemli konularına ilişkin olurlar. Meşruiyet kavramının, siyasal iktidarın ideolojik temellerine ilişkin genel ve oldukça anlamsız tartışmaların merkezi haline gelmeden önce, Max Weber tarafından çok daha kesin ve sınırlı bir anlamda kullanıldığı da akılda tutulmalıdır. Weber'in egemenlik sosyolojisi, egemenliğin gerçekte nasıl işlediği ya da egemenin ve egemenlik altındakilerin konumlarının yeniden üretilme mekaniz-

maları üzerinde değil, egemenliğin nasıl güdülendiği ve örgütlendiği üzerinde odaklaşan, asıl olarak yukarıdan bir sosyolojiydi.[43] Weber'in meşrulaştırıcı ideolojiyi sahiplenilmekten çok, iletilen bir şey olarak gördüğü ve her şeyden önce meşruiyetin örgütsel bağlamıyla ilgilendiği sonucuna varılabilir.

Normatif olmayan bir bakış açısından; meşruiyetin can alıcı konuları halkın güvensizliği, hoşnutsuzluğu ya da kendini çekmesi değildir. Yasadışı eylemlerin yayılması bile kendi başına gerçekten önemli değildir. Tarihte her devlette hemen her zaman yasaları çiğneyenler, haydutlar, kaçakçılar, hırsızlar, ahlâksızlar, ayrılıkçılar, vergi kaçıranlar ve kaçaklar olmuştur. Her devlet sık sık örgütlü protesto biçimleri ve isyancı kalabalıklarla karşılaşmak zorunda kalmıştır.

Gerçekten önemli olan özellik, *örgütlü karşı meşruiyet iddiaları* ve sınandığında bu iddiaların devlet aygıtının sadakat ve verimi üzerindeki etkileridir. Hükümet dışı bir örgüt hangi zeminde olursa olsun kendisinin meşru hükümet olduğunu veya hükümet oluşturmanın kendi meşru hakkı olduğunu iddia ettiği ölçüde, bir karşı meşruiyet iddiası muhalefet, protesto ve yasaları çiğnemekten çok önemli biçimde ayrılır. Örgütlü karşı-iddia ya devlet aygıtının (çoğunlukla askeri) bölümleri ya da devletin dışında devrimci örgütler tarafından ileri sürülebilir. Bununla birlikte örgütlü karşı-iddia, varolan rejimin *meşruiyetinin dağılması*nın doruğunda ani bir yüklenmeyle bunlara kısa devre yaptırabilir. "Meşruiyetin dağılması" *yönetim aygıtları*nın bir sorunudur ve meşruiyetin "yitirilmesi" gibi yönetilenlerin düşüncelerine ilişkin geleneksel kavrama benzemez. Böyle bir dağılma, Romanov,

[43] Kanıt için bkz. *Science, Class and Society*, s.297 vd.

Habsburg ve Hohenzollern imparatorluklarının çöküşlerinde olduğu gibi, baskıcı güçler yükselen halk protestosu karşısında rejimi savunmayı reddettikleri ya da savunmaktan kaçındıkları zaman meydana gelir.

İleri kapitalist ülkelerin siyasal rejimlerinin istikrarı, bu bakımdan oldukça etkileyicidir. Almanya'da 1920'deki üç günlük Kapp-Lüttwitz darbesini saymazsak, bugün önde gelen onyedi OECD ülkesinde son askeri darbe yaklaşık 200 yıl önce gerçekleşti. Bu, 1799'da I. Napolyon'un Onsekiz Brumaire'i ya da ondan 10 yıl sonra İsveç Ordusu'nun (o da iktidarı derhal, zümrelerin oluşturduğu bir Kurucu Meclise devretmek üzere) kralı tahttan indirmesiydi. Geniş çaplı en son iç savaş 1918'de Finlandiya'da, son ve önemli bir iç savaş ise, ABD'de oldu. Pétain'in 1940'da, de Gaulle'ün 1958'de başa geçişlerinde olduğu gibi, faşizm iktidara anayasal yollardan geldi. Avusturya ve Japonya'da 1930'larda demokrasinin kaldırılması, zamanın anayasal hükümetince yukarıdan gerçekleştirildi. Bu onyedi OECD ülkesindeki son devrimci hükümet değişikliği, 1918 sonbaharı sonlarında Hohenzollern ve Habsburg monarşilerinin çöküşüydü. En son işçi sınıfı ayaklanması 1930'larda Almanya'da, ya da işçilerin demokrasiyi korumak için son çare olarak başvurdukları girişimi sayarsak 1934'de Avusturya'da oldu. Halk Cephesi döneminden bu yana bu ülkelerin komünist partileri uygulamada, işçi sınıfının temel örgütlenme ve muhalefet haklarını meşru gören, seçilmiş burjuva hükümetlerini tanımışlardır. Bunun tek (kendi uğraşlarını boşa çıkaran) istisnası, 1949-53 arasında Adenauer rejimine karşı toptan saldırı çağrısı yapan Alman KPD oldu. Fransız Komünist Partisi ve sosyalist Sol 1968 Mayısı'nın son günlerinde yeni bir hükümet çağrısı yaptı, ama de Gaulle çekilmeyeceğini

açıkladığında Fransız Solunun tüm önemli kuruluşları derhal geri adım attı. Günümüzde seçilmiş burjuva demokratik hükümetlerin bu meşruiyeti, Avrupa komünizminin söyleminde bir ilke olarak açıkça dile getirilmektedir. Çağdaş ileri kapitalist ülkelerde bazı belli liberal ideolojilerin bir bunalımı olabilirse de, bu ülkeler için bir meşruiyet "bunalımı" ya da ciddi meşruiyet "sorunları"nın varlığı söz konusu değildir. Bunların birçoğunda normatif destekte bir azalma olabilir ve artan bir saygısızlıkla karşılaşılabilir. Ama bu süreç, bir egemenlik bunalımından çok temsil duygusu ve saygıdan, uzlaşma ve kaçınılmazlık duygusuna doğru bir kayışı akla getirmektedir. Bir başka konu, bu rejimlerin hepsinin, en çok da Fransa ve İtalya'dakilerin küçük ya da büyük, az ya da çok tehditkâr bir *muhalefet*le karşılaştıkları gerçeğidir.

Gene de meşruiyetin hiç bir önemi olmadığı izlenimini vermek istemiyorum. Ekim Devrimi'nin başarısında Kerensky hükümetinin askerler ve mekanize birlikler öncesindeki günlerde askeri birliklerin sevkiyatında temel rol oynayan demiryolu işçilerince meşru sayılmamasının ve Bolşevik ayaklanmasının o zamanki geniş işçi sınıfı ve asker kesimlerince meşru görülen Petrograd Sovyet'i aracılığıyla gerçekleşmesinin son derece büyük önemi vardı. Bunun tersine, Alman bürokrasisi Kapp-Lüttwitz hükümetini gayri meşru sayıyor, ordunun büyük bölümü ise yalnızca potansiyel olarak (dayanabildiği ölçüde) meşru görüyordu. Bir genel grevle karşılaştığında darbenin kaderini belirleyen bu özellikler oldu. Fransa'da ordunun Beşinci Cumhuriyetin meşruiyetini teyit etmesi, Mayıs 1968'in sonucunu kararlaştırdı.

Çağdaş ileri kapitalist ülkelerin hükümetle ilgili meşruiyet bunalımlarına karşı bağışıklık kazanmış olmadığı açıktır.

Gerçekte, böylesi bunalımlar, en yakın olasılıklardan söz etmek gerekirse, Komünist ve solcu-sosyalistlerin Fransa ve Komünistlerin İtalya'da büyük ilerlemeler kaydetmelerinden sonra ortaya çıkabilir ve Komünistlerin İtalya'da hükümette yer almalarına karşı Amerikan ve Batı Alman tehditleri de bunun habercisiydi. Gene de yaygın ve örgütsüz bir siyasal hoşnutsuzluk, kuşkuculuk ve sinisizim "bir meşruiyet bunalım"ına varmaz.

Normatif bir bakış açısından, zor ile rıza arasında her açıdan önemli, açık bir ayrım çizgisi vardır. Ama pratikte, bu ikisi karmaşık bir biçimde karşılıklı ilişki içindedirler. Bir kimsenin rıza göstereceği eylem yolu, her zaman duruma, var olan ve olanaklı olarak algılananın ne olduğuna, bir başka deyişle güçler arası dengeye bağlıdır. Bir rejim tüm açık muhalefeti başa çıkılmaz güçlüklerle karşı karşıya bırakarak kendi rızasını kendi yaratabilir. Böyle bir rıza yönetilenler arasında yaygın bir temsil duygusu gerektirmeyebilir, ama kitlesel bir korkuya dayanması da gerekmez. Onun yerine, birçok burjuva demokratik ülkede veya bu ülkelerin çoğunluğunda bir temsil edilme duygusundan muhtemelen daha önemli consensus öğeleri olan boyun eğme, saygı ve uzlaşmadan kaynaklanabilir.

Buraya kadar "consensus" ve "rıza" arasında açık bir ayrım yapmadık, ama bu noktada artık gerekiyor. Bir rejim kendi rızasını üretebilir demek, tam olarak, o kendi consensusunu üretebilir demek değildir. "Rıza"nın bir şey ya da kimseyle "uzlaşma"yı çağrıştırmasına karşılık, "consensus" esas olarak temel bir grup insan "arasındaki uzlaşma"ya gönderme yapar. Consensus ve rızanın analitik yanlan, normatif teoride olduğu gibi, toplumda, yönetilenler arasında değildir. Gerçekten kritik etken, *yönetici grupların kendi aralarındaki* bir temel

consensus ve *onların meşruiyetine devlet aygıtı üyelerince,* özellikle baskı aygıtının üyelerince *gösterilen rıza*dır. Diktatörlükler biraz daha az ya da çok tutulmuyor olabilir. Ama diktatörlüklerin yıkılmasının nedeni, halkın rıza göstermemesi değil, halkın hoşnutsuzluğunun bağımsız bir nedensel değişken olmaktan çok bir aracı olarak yer aldığı güç ilişkilerindeki değişikliktir. Güç ilişkileri çoğu kez, felaket getiren dış savaşlar, baskı güçlerini değişik ölçülerde parçaladığı ve yeniden eyleme geçen halk protestosuyla karşılaşan yönetici gruplar arasında ayrılığa neden olduğu için değişmiştir. Güç ilişkileri ayrıca yönetici gruplar birbirlerine düştükleri, çoğu kez bir diktatör öldüğü ve rejimin meşruiyeti baskı güçlerinin kimi kesimlerince reddedildiği zaman da değişir. Halk güçlerinin arenaya zorla girmeleri ve sonucu belirleyici tarihsel bir rol oynayabilmeleri genellikle böyle bir parçalanma süreci sırasında gerçekleşir.

Zor ve rıza arasındaki sınır çizgisinin aslında bulanık olduğu doğruysa, o zaman bir başka normatif ölçüye gerek vardır. Tabii eğer Samuel Huntington'ın kaba sinisizmine ya da Adorno ve Horkheimer'in *Dialectic of Enlightenment* (Aydınlanmanın Diyalektiği) da dile getirdikleri ve Foucault'nun son kitabında yankılanan türden kötümser bir anarşizme düşmek istemiyorsak. Kanımca böyle bir normatif değerlendirme, bir rejimin kurumlarını sürdürme tarzından çok doğrudan bu kurumların kendilerine uygulanmalıdır. Bir başka deyişle, bu kurumların, "popüler" olsun ya da olmasınlar, pratikte belirledikleri yaptırımların doğası ve miktarına olduğuna kadar toplumdaki farklı gruplara ve sınıflara sağladıkları haklara ve iktidarlara uygulanmalıdır. Yani konuşma, basın, dernekleşme, toplantı, adaylık ve oy verme özgürlüğünün varlığı ve pratikteki derecesine; oyların sayım tarzına;

halkın denetim ve özyönetim araçlarına sahip olup olmadığına bakmalıyız.

Devrimci sınıf bilincinin toplumsal değişmenin anahtarı olduğu yolundaki yaygın görüş, şimdi tarihsel belgelerin ışığında oldukça tuhaf görünmektedir. En azından bugüne kadar burjuva ya da sosyalist hiçbir büyük çağdaş toplumsal devrim, yeni bir toplumsal düzen isteyen birleşmiş bir sınıf tarafından yapılmamıştır. Gerçekte, böylesi devrimler, güç ilişkileri eski rejimi aşındıracak biçimde değiştiği belirli konjonktürlerde, bir başka deyişle, hem toplum içerisinde hem de toplumun dış ilişkilerinde önceki bütünü ve onun onaylamalar ve yasaklamalar sistemini eklemsizleştiren [parçalayan] ekonomik, siyasal, ideolojik çelişkiler ve eşitsiz gelişme durumlarının ortaya çıkması dolayısıyla gerçekleşmişlerdir. Bu devrimler, çeşitli güçler, o konjonktüre özgü farklı acil istemlerle bir araya geldiklerinde bilinçli olarak yapılmışlardır. Bu istemlerin —ekmek, barış, toprak, bağımsızlık, temsili halk hükümeti, baskıya son—toplumsal-devrimci anlamı, içerisinde bazı toplumsal alternatiflerin dışlandığı, diğerlerinin ise önünün açıldığı bir çatışan sınıf güçleri takımlaşmasından ve bunların örgütlü ifadelerinden kaynaklanmıştır.[44] Yani bugüne kadarki devrimlerin dinamiği, var olan toplumun tümden dönüştürülmesini öngören ve isteyen bir devrimci sınıf ideolojisinin ve bu ideolojiyi pratiğe geçirmenin dinamiği olmamıştır. Aksine süreç, var olan rejimin ko-

---

[44] Karşılaştırınız: Theda Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge, 1979 ve karşıt olarak, James Petras, "Socialist Revolutions and Their Class Components", *New Left Review*, no. 111 (1978). Yine bkz. Barrington Moore'un yetkin çalışması: Injustice: The Social Roots of Obedience and Revolt, New York, 1978.

ruyucu matrisinin, çoğu kez had safhadaki yeni bunalımın kendisinden doğan, özgül, sınırlı ve çoğu kez oldukça "reformist" istemler yüzünden parçalandığı bir durumda hız kazanmıştır. Durumun niteliği ise bu istemlere devrimci bir anlam kazandırmış, en değişik mücadeleleri ve deneyleri kapsayan kolektif bir süreç içinde kitleler arasında devrimci bir ideoloji gelişmiş ve yaygınlaşmıştır. Öyle görünmektedir ki, bu süreçte ideolojik değişmenin en önemli boyutları, neyin var ve olanaklı olduğuna ilişkin olanlardır. Eski baskı biçimleri iyice güçlenirken, yenileri de ortaya çıkar ve algılanan olanakların da alanı genişler. Önceki devrimci sınıf bilincince uyandırılan devrimler olasılığı, kategorik olarak dışlanamamakla birlikte, gelecekteki toplumsal devrimlerin geçmiştekilere oldukça benzer biçimler alması daha büyük olasılıktır. Bu nedenle, belirli bir durumdaki devrimci sınıf bilincini açığa çıkarma ve ölçme girişimleri oldukça sınırlı yarar ve öneme sahip görünmektedir. Devrimci değişim olanakları bir sınıfın ruh halinden çok, ekonomik ve siyasal bunalım olasılığında ve maddi olarak örgütlü alternatiflerin varlığında aranmalıdır.

Bütün bunlara karşın, buradan sınıf bilincinin önemsiz olduğu sonucu çıkmaz. Belirli bir sınıf kimliği ve amacı, toplumsal değişmenin asıl araçları olan sınıf örgütlerinin gelişmesi için son derece önemlidir. *Eğer* bir devrimci durum ya da o denli devrimci olmasa bile bir toplumdan ötekine bir geçiş dönemi gerçekten *başlarsa ve başladığı zaman*, diğer bütün koşullar eşit olduğu takdirde, egemenlik altındaki bir sınıfın üyeleri arasında bu sınıf bilinci ne kadar çok yayılmış ve eyleme geçirilmişse ve o sınıfın alternatif bir geleceğe ilişkin görüşü ne kadar açık ve gelişmişse, bir toplumsal dönüşümün başarıya ulaşması ve gelişmesi olasılığı o kadar

yüksektir. Önceden var olan *örgütlü* devrimci ideoloji, yani devrimci bir perspektife sahip büyük bir örgüt, keskin bir bunalım durumunda kuşkusuz çok önemli bir değişkendir. Bunun *a contrario* kanıtı, Sosyal Demokrasi'nin önde gelen organlarında *hiçbir* devrimci perspektif olmaması nedeniyle 1918'de Almanya'da son hızla süregiden bir demokratik devrimin bile başarısızlıkla sonuçlanmış olmasıdır. Genel olarak söylemek gerekirse, yönetilenler itaatlerinin artık sağlanamadığı bir noktada, ne kadar nitelikli iseler, o kadar çok şey elde edebilirler.

VI. TOPLUMSAL DEĞİŞME VE İDEOLOJİNİN İKTİDARI

Son iki bölümde vurgu, iktidarın örgütlenmesi ve sürdürülmesinde ideolojinin rolü üzerinde idi. Böylece ideolojinin yaygın metaforu "toplumsal çimento"nun bize düşündürttüğü o gri, katı tekdüzelikten son derece farklı olarak bu rolün karmaşık, değişken ve çatışkılı karakterine işaret etmiş ve vurgulamış olduk. Siyasal bunalım ve siyasal değişmeye ilişkin idealist ve öznelci yaklaşımlara karşı, ideolojilerin ve öznelliklerin maddi karakteri ve örgütsel yapılar ile maddi desteklerin can alıcı önemini vurguladık. Şimdi bu temelde, ilgili ideolojik dinamiklerin bir kaç özelliğine, toplumsal değişme süreçlerinde ideolojinin iktidarının işleyişine bir göz atmalıyız.

1. İdeolojik Seferberlik Süreçleri

Bu bölümde Marksistlerin genellikle en çok ilgilendikleri toplumsal değişme biçimine, yani halk kitlelerinin karıştığı ve toplumsal-siyasal rejimin dönüştürülmesini amaçlayan yoğun değişme süreçlerine biraz değineceğiz. Klasik burjuva ve sosyalist devrimler bu türün örnekleridir. Ama İran ve Nikaragua'daki son devrimler; Fransa'daki Mayıs olayları gibi devrime dönüşmeyen çeşitli ayaklanmalar; öte yandan faşist iktidar fetihleri ve karşı-devrimci seferberlikler de bunlara örnektir.

Tarih bize, bir rejimin, onun gayri meşru olduğu anlayışı yönetilenler arasında yeterince yaygınlaştığı ya da muhalif/devrimci sınıf bilinci çok fazla geliştiği zaman düştüğü şeklindeki basit teorik karşı-görüşü doğrulamak yerine, çoğunlukla çok daha karmaşık bir tablo sunar. Verili bir rejimi ve yönetici ideolojiyi destekleyen onaylamalar ve yasaklamalar matrisi herhangi bir nedenle parçalandığı zaman keskin bir bunalım durumu ortaya çıkar. Rejim, eğer meşruiyet üzerinde örgütlü karşı-iddialarla karşılaşırsa ya da devlet aygıtının önemli kesimlerinin nezdinde meşruiyeti adamakıllı dağılınca veya kendi içinde ayrılıkla ya da bunların bir bileşimiyle yüz yüze gelirse, o zaman devrimci bir durumla karşılaşır. Yukarıda bu konuda zaten fazlasıyla söz ettik. Şimdi incelememiz gereken şey, halk kitlelerini bu bunalım, devrim ve karşı-devrim durumları içine çekmekte ideolojinin rolü ve işlevidir. Devrimci (ya da karşı-devrimci) sınıf bilincinin Özne'sini aramak yerine, ideolojik seferberliğin gerçek süreçlerini anlamaya çalışmalıyız.

İdeolojik seferberlik, denebilir ki, bir halk kitlesi için ortak bir gündem ortaya koymayı, yani bunalımın egemen yanı ya da yanlarını özetlemeyi; can alıcı hedefi, kötülüğün özünü belirtmeyi; neyin olanaklı olduğunu ve nasıl başarılacağını tanımlamayı gerektirir. Bu tür seferberlik, rejimin olağan zamanlarda muhalif güçlerin uzlaşma ya da rızasını ve başarıyla yasaklanmasını sağlayan onaylamalar ve yasaklamalar matrisinde açılan bir gedikten kendine yol bulur. Bu gedik, gösteriler, başkaldırı ve ayaklanma eylemleri, vb. ile kendisi başarıyla olumlanacak kadar büyür. Başarılı bir ideolojik seferberlik her zaman siyasal seferberlik pratiklerine çevrilir ya da bu pratiklerde açığa vurulur.

İdeolojik seferberliklerin, açıkça sınıfsal bir karaktere sahip olanların bile, her zaman güçlü bir varoluşsal unsuru vardır ve hiç bir zaman devrimci sınıf bilincine indirgenebilir değildirler. Yoğun bir ideolojik bağlılık, bağlananların bireysel öznelliğinin dönüşümünü ve harekete getirilmesini; ideolojice tanımlanan yaşamın anlamı uğruna acı çekmeye ve olası ölüme boyun eğmelerini gerektirir. Gerçekte, bir devrimci seferberlikte yaşamın anlamı, devrimci gündemce saptanan anlamdır. Siyasal-ideolojik seferberlikler yalnızca sınıfsal ve "halkçı-demokratik" adlandırmalara bağlı değildir. Bunların başarısı, büyük ölçüde insani öznelliğin var oluşsal boyutlarıyla bağlantı kurma ve onlardan yararlanma yeteneklerine bağlıdır. Klasik emek hareketi çağında bu çoğu kez Hıristiyan ve Yahudi dininin biçim değiştirmiş coşku ve püritenliğinden yararlanılarak yapılmıştı. Ama bugün ileri kapitalist ülkelerde sorun laik, püritenlik sonrası (İtalya'da aşırı solun isimlendirdiği gibi) bir "kendine değer biçme" çağına ayak uydurmaktır.

İdeolojik seferberlik, çeşitli ideolojik söylemlerin çoğunlukla basit bir sloganla ifade edilen tek bir ana tehdit içinde kaynaşması ve yoğunlaşmasını ima eder. Nitekim devletin karakterini değiştiren tüm devrimlerde sınıf ideolojilerinin öğeleri, öteki ideolojik seferberlik tipleriyle, örneğin dinsel ya da ulusal seferberlik tipleriyle kaynaşmış, devrimci seferberlik her zaman konjonktürel bir ideolojik biçim ("barış!", "Kahrolsun Batista", ya da Şah veya Somoza) almıştır. Devrimlerin sınıfsal karakterinin, ideolojik seferberliğin temel sloganlarında dile getirilmesi gerekmez. Gerçekte de, geçmişteki başarılı devrimlerde genellikle bu sloganlar özellikle de, sınıflara yönelik seslenişler *değillerdi*, seferber edilen sınıfsal güçlerce belirlenmişlerdi.

Rus Ekim Devrimi için ideolojik seferberlikte doğrudan sınıflara seslenme kesinlikle çok önemliydi. Bolşevikler "Bütün İktidar Sovyetlere!" ve "Köylülere Toprak!" gibi sloganlar kullanarak muazzam bir başarıyla kitleleri seferber ettiler. Ama belirtmek gerekir ki, ayaklanmanın arifesinde seferberlik birincil olarak "sınıfa karşı sınıf"tan çok daha özgül biçimler aldı.[45] Kolaycı bir yaklaşımın bizi sürükleyebileceği beklentinin aksine devrimci kutuplaşmalar, diyelim ki –en yaygın paradigmalar olarak- Fransız ve Rus devrimlerinde iki temel sınıfın ideolojilerini, tek bir savaş alanında konumsal ideolojiler olarak birbirleriyle doğrudan kapıştırmadı. Aksine, sınıf ideolojileri birbirleriyle kapsayıcı/dışlayıcı ideolojiler olarak karşılaştılar. Her sınıf, "sömürücüler", "yabancı ajanlar" veya karşı-devrimciler (yani 1789 ve Şubat 1917'nin ilk ve daha geniş devrimlerine karşı çalışanlar) olarak önceki çok sınıflı/siyasal-olmayan evrenden dışlanan yabancı bir güce karşı kışkırtılan çeşitli sınıfları, tabakaları ve sınıfsal-olmayan öznellikleri içeren kendisine ait tarihsel olarak-kapsayıcı bir evren kurmak eğilimindeydi.

İlginç olan odur ki, güçlü bir aşağıdan devrimle yenilgiye uğrayan sınıf ya da sınıf kesiminin fiziksel ve/veya toplumsal yıkımına giden yolu hazırlayan, temel çelişkinin bu sınıfsal-olmayan tanımı olmuştur. Buna karşılık yukarıdan yönetilen devrimlerde ya da reformist girişimlerde genellikle sınıfsal tanımlar kullanılmıştır. Sınıfın, karşıt sınıfı da içeren daha geniş bir dünya içerisinde bir konum olduğunu anımsarsak bu çelişki anlaşılır hale gelir. Ama bunun tersi, yani temel çelişkinin *sınıfsal-olmayan* tanımlarının genellikle devrimci

---

[45] Bkz. Alexander Rabinowitch'in son derece ayrıntılı, mükemmel yapıtı, *The Bolsheviks Come to Power*, London, NLB, 1979.

olduğu doğru değildir. Bunlar çoğu kez baş düşman olarak yabancı entrikaları veya özellikle "bencil" ya da "asalak" grupları seçen sınıfsal işbirlikçi ideolojiler ve tutumların bir parçasıdırlar.

Önemli ideolojik seferberlikler, kuşkusuz, bir önceki egemen bir ideolojinin maddi matrisinin yıkıntılarından doğmazlar. Ayrıca incelikle işlenmiş programların veya büyük kuramların doğruluğuna ya da konjonktüre uygunluklarına çok şey borçlu oldukları da söylenemez. İdeolojik seferberlik süreçlerindeki ana simalar teorisyenler ya da kitap yazarları değil, hatipler, vaizler, gazeteciler, makale yazarları, politikacılar ve gözü pek eylemcilerdir. Ama bu noktada siyasal değişme için ideolojik kitle seferberliği ile başarılı olmuş bir devrimi başarıyla savunma ve sağlamlaştırmanın sorunları arasında önemli bir ayrım yapılmalıdır. Bunalım içindeki bir rejimi parçalama sürecinde acil eylem ve gözü kara bağlılığın olağanüstü ağırlığı vardır. Ama bir devrimden sonra seferber edilmiş olan sömürülen sınıfların kaderini büyük ölçüde sınıf ideolojisinin ve sınıf örgütlenmesi ve ilgili kuram ve programların eklemlenme, özerklik ve gücünün derecesi belirler. Çünkü bunlar, yeni bir toplumun kuruluşu sırasında, o sınıfların yeni devlet karşısında sahip oldukları tek varlıklarıdır.

İdeolojik seferberliğin sayısız somut tarihsel biçimlerinin varlığına karşın, başlıca itici güçlerinin bazılarını belirlemek mümkün görünmektedir. Ama öncelikle, doğrudan ilgilendiğimiz tek seferberlik türünün bir rejimi tehdit eden ya da yeniden yönlendiren geniş çaplı, hızlı ideolojik seferberlik olduğunu belirtmeliyiz. Dahası, biz burada, örneğin, yeni bir temel matrisle birlikte yeni bir üretim tarzının doğmakta ve yeni sınıfların oluşturulmakta olduğu bir durumda değil,

ama önceki egemen ideolojinin maddi matrisinin parçalanmakta olduğu bir durumda gerçekleşen seferberlikler üzerinde duruyoruz. (Birinci durumdakine yukarıda zaten değinmiştik.) O halde mevcut ideolojik sisteme karşı, yeni bir kitlesel ideolojik itaat-niteliklilik'in temeli nedir? Yeni bir ideolojik seferberlik iki süreci gerektirir: eski itaat-niteliklilik sisteminin dağıtılması ve yeni bir sistemin kurulması. Birinci süreci, niteliklilik ile itaat arasında bir çelişkinin doğuşuna ve egemen ideolojiyi kendisini yaşatan onaylamalar ve yasaklamalar bütününden koparan eşitsiz gelişme süreçlerine göndermelerle daha önce ele almıştık.

İçerisinde onaylamalar ve yasaklamalar matrisinin parçalandığı ve büyük bir toplumsal-siyasal bunalım getiren süreçlerin genellikle iki temel türü olmuştur. Biri, hem Rus (1905 ve 1917), hem de Çin devrimlerinde çok önemli olmuş olan bir dış savaşta yenilgi ya da yenilgi tehlikesiydi. Savaş zamanı nüfusun iktidardaki rejimce zaten seferber edildiği bir sırada gelen yenilgi, bir egemenlik sisteminin belki de en kaba ve en acılı olumsuzlanmasıdır; sistemin iç yaptırım güçlerini ve baskı aygıtını ciddi olarak zayıflatan bir olumsuzlamadır. Kitlesel parçalanmanın ikinci türü, bir rejim kendi sınıf temelini oluşturan kesimlerden tecrit olduğu zaman meydana gelmiştir. Örneğin 1950'lerin sonunda Batista'nın, Tahran pazarıyla ilişkisinde Şah'ın, 1960 ve 1970'lerin ekonomik patlaması içinde yeni bir burjuvazi doğup geliştiğinde Somoza ailesinin ve İtalya'da ve Almanya'da faşizm öncesinde burjuva rejimlerin tecrit olması gibi. Başarılı bağımsızlık savaşları bu hareketlere Marksistler ve Komünistlerce önderlik edildiği zaman bile Marksist anlamda sömürülmeyen sınıfların önemli ölçüde desteğini ya da az çok zararsız tarafsızlığını sağlamış görünmektedir. Viet

Minh ve NLF'nin (Ulusal Kurtuluş Cephesi) geniş bir toplumsal temele sahip olduğu Vietnam'da durum buydu. Pathet Lao'ya kraliyet ailesinden biri önderlik yapmıştı; Kızıl Kmerler Sihanuk'un Amerikalılar ve aşırı sağ tarafından devrilmesinden sonra büyük bir güç haline geldi. Cezayir Ulusal Kurtuluş Cephesi, komünist olmayan bir önderliğe ve burjuvazinin kesimleri ile kapitalist kodamanlardan aldığı güçlü bir desteğe sahipti. Karşı-devrimci seferberlikler, kuşkusuz, eski yönetici sınıfların önemli kesimlerini içerir; ama bu seferberlikler, devlet aygıtını denetleyen bir devrim için ancak (yabancı müdahale dışında) devrimin kendileri için ve kendilerince yapıldığı halk sınıflarının geniş kesimlerini ayaklandırabilirlerse tehlikeli hale gelirler. Bu nedenle bütün bu örneklerin kanıtladığı gibi, kurulu bir iktidar ve sömürü sistemi, öyle muazzam bir güce sahiptir ki sömürülen ya da yönetilen sınıflar kendi başlarına ona çok ender olarak meydan okuyabilirler.

Şimdi, yeni bir ideolojik sistemin oluşmasını yönlendirenin ne olduğunu sormalıyız. Buna yanıt vermenin bir yolu, mevcut sisteme karşı üzerinde bir ideolojik seferberliğin gerçekleşebileceği temellerden başlamaktır. Tüm bir seferberlik sürecinde uygulamada birbirlerini dışlamasalar da, bilinen tarihteki üç ana kaynağı sağlamış görünen, üç mantıksal olasılık vardır.

Birincisi, *geçmiş*, var olmuş olanın, geçmiş deneyler, değerler, simgeler vb.nin temelinde seferber etmek olanaklıdır. Bu, gericiler ve karşı-devrimcilerce yapılır, ama milliyetçi seferberliğin de çoğu kez önemli bir bileşenidir. Devrimciler de, yenilgiler ya da baskı, düşmanın zaferleri ya da refah dönemlerince gelişmesi engellenmiş ya da unutturulmuş eski örgüt mücadele ve ideolojik formasyonları can-

landırabilirler. Ekim Devrimi, bu yolla yurtsever coşku cephede katliamlarla, cephe gerisinde de kıtlıklarla dağıldıktan sonra, 1905'in deneyleriyle beslendi. Benzer şekilde 1960'ların sonunda radikaller, emek hareketinin devrimci geleneklerini diriltеceklerdi. Bazen seferberliğin temeli, İran'da olduğu gibi, hem devrimci, hem de karşı-devrimci öğeleri içeren esas olarak muğlâk bir karakterde olur. Şimdi, eğer böyle *diriltme yoluyla seferberlik* başarılı olacaksa, geçmişin deneyleri ve değerlerinin bugünün gündemine girmesi olanaklı olmalıdır. Nitekim, feci askeri yenilgilerin, ulaşım ve yiyecek temininin kesilmesinin etkisi altında, 1917 başlarında bunalım konuşulur hale geldiği zaman, aynı rejimin askeri gücünün Uzak Doğu'da rezil olması ve eli kolu bağlı hale gelmesiyle otoritesinin çöktüğü 1905'in deneyleri doğrudan söz konusu olmaya başladı. Faşizm 1930'ların siyasal-toplumsal bunalımına, onu I. Dünya Savaşı'nın ulusal birlik, şiddet, nihai yenilgi, bozgun ve hayal kırıklığı deneyleriyle ilişkilendirerek, hem bir teşhis, hem de bir tedavi sundu. 1960'ların sonundaki çok farklı radikalleşmede, ABD'nin Vietnam Savaşı, grev ve gösteriler dalgası birçok insanın gözünde, emperyalizm ve sınıf mücadelesine ilişkin klasik Marksist kavramlara yeni bir değer kazandırdı. Bu yeni hareketin eski işçi sınıfı geleneklerinin en güçlü olduğu Fransa ve İtalya'da en uç noktalara giderken, bu geleneklerin zayıf olduğu ABD'de en hızlı biçimde tavsaması da rastlantı değildi.

İdeolojik seferberliğin ikinci ana türü, var olan başka bir gerçeklik temelinde gerçekleşir. Buna *örnek yoluyla seferberlik* diyebiliriz. Nitekim 1789, 1830 ve 1848 Fransız devrimleri Batı ve Orta Avrupa'nın çoğu yerinde benzer girişimleri başlatmıştır. Ekim Devrimi, hemen hemen tüm dünyaya şok

dalgaları yaydı. Çin ve Küba devrimleri sırasıyla Asya ve Latin Amerika ülkelerinde onlara öykünen girişimleri esinlendirdi. Bu en açık biçimde belki de, dünyanın dört bir yanındaki seksenden fazla komünist partisinin varlığı ile ifade edilen, çok etkili bir seferberlik kaynağıdır. Bu partiler altmış küsur yıl önce gerçekleşmiş ve önemi olanaklı olana ilişkin geçerli anlayışları değiştirmiş olmasından kaynaklanan bir devrimin itkisiyle kurulmuşlardı. Ama örnek yoluyla seferberlikler çoğu kez kısa ömürlü olmuşlardır. Başarılı bir örnek rakip muhalefet biçimlerini yenmiş olabilir, ama bu durum hem güç dengeleri öbür ülkelerde hemen hiçbir zaman aynı olmadığı, hem de başarıya ulaşan o örnek devrim öteki ülkelerin yönetici sınıfları için de eğitici bir deney olduğu için ender olarak tekrarlanabilir. Bu ikinci tür seferberlik karşı örneklerden esinlenmeyi de içerir. Örneğin devrimci emek hareketinin faşizmin yalnızca temel düşmanı değil, ama bir örgütlenme ve ideolojik telkin modeli de olduğunu akılda tutmaksızın, faşizmin çarpıcı gücünü anlamak neredeyse olanaksızdır.

Son olarak, bugüne karşı geleceği, örneğin, adil bir toplum hedefi olarak; bugünkü mücadelelerin nihai zaferinin ya da bugün çekilen acılardan kurtulmanın garantisi olarak ya da pek yakındaki mitolojik bir cennet olarak geleceği seferber etmek olanaklıdır. Bununla birlikte gerçekten dramatik toplumsal-siyasal seferberliklerde gelecek, daha çok, bugün vaktinden önce eylem gerektiren ve yürürlükteki eğilimlerden kaynaklanan yakın bir tehdit biçimini almıştır. Bu süreci, egemenliği sürdürmenin bir mekanizması olan korkudan ayırmak için *gelecekten korkuyla seferberlik* terimiyle karşılayabiliriz. Fransız Devrimi, köylülerin 1789'da aristokratik bir komploya ilişkin Büyük Korkusu'ndan, Jakobenleri ikti-

dara getiren kraliyetin yabancı düşmanla ortaklaşa bir komplo düzenleyeceği korkusuna kadar bu tür bir seferberlikten hız almıştı. Benzer biçimde Kornilov'un şahsında zaten maddi bir kılığa giren bir karşı-devrim korkusu, Rus işçilerinin 1917 sonbaharında Bolşeviklere yönelmelerinde çok önemli bir nedendi. Gerçekte Bolşevik Ekim Ayaklanması, zaten var olan devrimi Kerensky tarafından girişilecek bir karşı-devrimci kımıldanmaya karşı açıkça korumayı amaçlayan bir önlemler dizisi olarak başladı. Bu Petrograd Sovyeti içerisinde geniş bir birliğin sağlanmasında büyük önemi olan bir olguydu.

2. Siyasal Özneler ve İdeolojik Sürüklenme

Artan ya da azalan yeniden üretim içindeki toplumların ideolojik sistemi hiçbir zaman durağan değildir; aksine uygulama ve koşulların sürekli değişmesine bağlı olarak sürekli bir değişim halindedir. Bu büyük ya da küçük ideolojik değişme türlerinden özellikle biri burada söz konusu edilebilir. Çünkü bu türün rejimin karakteriyle özel bir ilişkisi vardır. Bu, var olan iktidarlar için çok ciddi, bazen ölümcül bir tehdit oluşturan dramatik bir seferberlik değildir, ama egemen *söylemin* değişmesinden çok o söylem *içinde* bir değişmeye ilişkindir.

Bu ideolojik değişme, siyasal özneler evreninde, yöneticilerin yerlerinden edilmeleri dışında, başka bir değişmeden kaynaklanır. Bunun en açık örneği, değişen bir toplumda eskisinden farklı koşullar altında tabi ve nitelikli kılınmış yeni kuşakların olgunlaşmasıdır. Bu, dramatik konjonktürler biçimlendirilmiş geçmiş devrimci rejimler için olduğu kadar karşı-devrimci rejimler için de belli sorunlar ortaya çıkarır.

Ama siyasal ve toplumsal mücadeleler içinde kendi adlarına konuşan yeni siyasal özneler de ortaya çıkabilir. Siyasal özneler evreni, ya oy verme hakkı gibi yasal hakların yaygınlaşmasıyla, ya da bir ideolojik ve siyasal özerkleşme süreciyle genişleyebilir. Bu türden önemli bir ideolojik değişiklik, İsveç köylüsünün burjuva bloktan ayrılıp kendi sözcüsüyle ittifaka girerek özerkliğini yeniden kazandığı 1930'larda gerçekleşti. Son on yılda ileri kapitalist dünyada kadınların önemli bir ideolojik özerkleşme süreci yaşanmıştır.

Ama konuşmasına ya da dinlenilmesine izin verilen siyasal öznelerin alanı daraltılabilir de. Burjuva ideologlarının iddialarının aksine tarih, yurttaşlık haklarının genişlemesinin erekselci bir süreci değildir. Her tür diktatörlüğün muhalefeti tümüyle yasaklaması kadar, ABD'de Yeniden İnşa Dönemi'nden sonra Güneyli siyahların oy hakkından mahrum edilmeleri ve Soğuk Savaş sırasında tüm sol hareketlerin gettolara hapsedilmesi de siyasal "yurttaşlığın" daraltılması örneklerindendir.

Şimdi burada önemli olan nokta, ideolojik telaffuzlar bütününün ideolojik tartışmaya katılanların sayısı ve karakterindeki değişikliklere koşut olarak değiştiği olgusu değil, aksine hâlâ yerinde duran yöneticilerin söyleminin etkilenmesi, bir ideolojik sürüklenmeye uğramasıdır. Evrensel oy hakkının kazanılması burjuvaziyi yerinden etmedi, ama burjuva söylemin işçi sınıfının siyasal haklarına uyarlanmak zorunda kalarak değişmesi gerekti. Benzer şekilde İsveç köylüsünün 1930'larda taraf değiştirmesi kapitalizmi çökertmedi ama sermaye birikimi önemli bir tema olarak geçerliliğini korusa bile, burjuva ideolojisinin bireycilik, eşitlikçi olmayan teşvik gibi öteki öğelerinin kolektif dayanışma ve eşitlik temalarınca bastırılması, egemen ideolojik sistemin bir değişime uğ-

raması demekti. Öte yandan, muhalefetin kısıtlanması aforoz edilenleri susturmakla kalmaz. Aynı zamanda hâlâ konuşmasına izin verilenlerin ideolojik alanını da daraltır. Zamanla bu süreçler egemen söylemde oldukça önemli ideolojik sürüklenmeye neden olabilir ve iktidarda olanların uygulamalarını önemli ölçüde etkileyebilirler.

İdeolojinin iktidarı yalnızca dramatik olayların yaşandığı konjonktürlerde değil, ama yavaş gelişen tedrici süreçler içinde de varlığım hissettirir. İdeolojiler iktidar sistemlerinin yalnızca çimentosu olmakla kalmazlar, onların çatlamasına da neden olabilir ve onları yok etmeseler de, başka yer ve biçimlere doğru kum yığınları gibi sürükleyebilirler. Ama her iki durum için de, toplumdaki farklı eğilim ve ilişkilerin içinde yer aldığı ve maddeci açıklamaya tabı tutulabileceği toplumsal güç ve seslerin varlığı söz konusu olacaktır. Bu deneme, işte kuramsal ve siyasal merkeziyete sahip bu açıklama görevine katkıda bulunmak üzere yola çıkmıştı. Deneme şimdi sona ermek zorunda, ama görev ancak şimdi başlıyor.

Elinizdeki kitabın, asıl ilgi alanı toplumda iktidarın örgütlenmesi, sürdürülmesi ve dönüştürülmesinde ideolojinin işleyişidir. Toplumsal egemenliğin sınıfsal analizi açısından, sınıf yönetimi ve sınıf mücadelesinde ideolojinin rolüne ilişkin soruları kapsar. İktidar ilişkileri ve toplumsal değişmede ideolojinin işleyişine ilişkin analitik kavramlar ve açıklayıcı önermeler geliştirmektedir.

İdeolojinin siyasal kuram ve analizde alışılagelmiş ele alınış tarzının yetersizliği üzerinde durmaktadır. Bu düşünceyle, devrimci değişimde çok önemli önkoşullar ve etkenler olarak zor/rıza dikotomisi, meşruiyet, consensus ve devrimci sınıf bilinci gibi kavramları sunulan ana tezler bağlamında eleştirel incelemeye tabi tutarak tartışıyor.

İdeolojinin iktidarı yalnızca dramatik olayların yaşandığı konjonktürlerde değil, ama yavaş gelişen tedrici süreçler içinde de varlığını hissettirir. İdeolojiler iktidar sistemlerinin yalnızca çimentosu olmakla kalmazlar, onların çatlamasına da neden olabilir ve onları yok etmeseler de, başka yer ve biçimlere doğru kum yığınları gibi sürükleyebilirler. Ama her iki durum için de, toplumdaki farklı eğilim ve ilişkilerin içinde yer aldığı ve maddeci açıklamaya tabi tutulabileceği toplumsal güç ve seslerin varlığı söz konusu olacaktır.

dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/32 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com
9 789759 051662